

१०६
७

अथ

१०६
७

ग्रन्थनामः-	पूर्व "मीमांसाभाष्यम्"	
कर्तृनामः-	"शिवरस्वामी"	
विषयः-	मीमांसा	

Purva Mimasa Bhasyam.

813

१०६
७

अथ

मीमांसाभाष्यम्

१०६

७

✓

मीमांसाभाष्यनवमाध्यायपत्राणि ८० ग्रंथ २२२५॥ शाह

~~सुब्रह्मण्य~~

शिवरश्चामिपुणीतम्

106
7

✓

श्रीगणेशाय नमः॥ यज्ञकर्म प्रधानं तद्विवेचनां तस्य द्वयेषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्॥ अष्ट
 मध्याये विशेषातिदेशलक्षणं च त्रं। इहेदानीं हलक्षणं वर्तयिष्यामः॥ त्रिविधं आहः॥ मंत्रसामसंस्कारविष
 यः॥ स इह प्रधानेन वक्ष्यते। अन्यदपि किंविदुपोद्घातेन प्रसंगेन च। आदितस्त्वयमर्थश्चित्तते लक्षणं सिद्धार्थं
 अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ ज्योतिषो मश्रो दाहरणं। तत्र पृथक् धर्माः समाम्नाताः तेषु संशयः॥ किं ते अष्टवप्र
 युक्ताः उत यज्ञिप्रयुक्ता इति। अष्टवप्रयुक्तेषु सत्कूहः सिध्यति। यज्ञिप्रयुक्तेषु तु संकरो धर्माणां। कथमिव। सर्वे हितेय
 जतयः। यजतिसामान्ये यजतिराद्यवाये धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हति। अष्टवप्रयुक्तेषु तु तदीयवि
 शेषे विधीयमाना अनस्मिन्नपि तदीयविशेषाष्वेव विधीयन्ति तस्मात्तत्रोहः सिद्धो भवति। नन्वेतत्सर्वं सप्तमे विवा
 रितं। निर्णीतं च। उच्यते। पुनस्तदेव स्मार्यते। उत्तरं विवक्षया। अथ वा तत्र योर्थो नोक्तस्तद्विवक्षये दमुच्यते।
 तस्यासौ। तस्य द्वयेषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वादिति। एतेन वेदप्रयोजनमसहं विवक्षतः एवं हि स सिध्यति॥ तत्रैतन्नो
 क्तं। नैतेन तत्र प्रयोजनमिति। तत्र ह्येतावती विता। किंप्रति प्रकरणं नियता धर्मा उत सर्वे सर्वे चेति। दष्टवप्र

राम
 १

युक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिद्धतिन इव संस्कारस्या पूर्वा र्थत्वे तत्विह सिद्धं तत्रा पूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहारः
यमिह स्तुतिमुपादीयते तस्मादपुनरुक्तं। अथ वान्यामेव विंतामिह वक्ष्यामं किं यजिनिमित्ताधर्मी अ पूर्वप्र
युक्ताः। उता पूर्वनिमित्ता अ पूर्वप्रयुक्ताश्चेति। इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अ पूर्वप्रयुक्तावेति विंत्सते। किं तावत्प्रा
प्तं। यजिप्रयुक्ता इति कुतः यजिराद्येनेति कर्त्तव्यताया अमि सर्वे धातु। एवं यागं कुर्यात्। एवं यागेन कुर्यात्। इति
एवं प्राप्ते मः। यज नर्थस्य यत्कायं तत्प्रधानं तद्धि कर्त्तव्यताया बोध्यते। यत्र कर्त्तव्यता तत्रैवेति कर्त्तव्यता। अथ य
दुक्तं यजतिराद्येनामि सयोगो धर्मीणमिति तदुच्यते तस्य द्वयेषु यजतौ च यः संस्कारः स तस्य युक्तः। अ पूर्वप्रयु
क्तः। तदर्थत्वाद्यजतेः॥ इत्याणं वृत्तदीयत्वे न धर्मे रमि संवंधः। न स्वेनात्मना। न हि धात्वर्थस्य धर्मीणस्य
रस्योणा कांक्षा विद्यते। प्रत्ययार्थेन हीति कर्त्तव्यता आकांक्षते। कर्त्तव्यं कथमिति। न यजिः कीदृश इति तस्मा
द्यत्कर्त्तव्यं तस्यैवेति कर्त्तव्यताया संवंधः अ पूर्वप्रयुक्ता उता पूर्वप्रयोजकं निमित्तं चेति। किं प्राप्तं। यजिनिमित्तं पूर्वप्र

अपूर्वयिते २

योजकमिति कुतः नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चोपपद्यते। यदर्थे हि क्रियंते धर्मास्तत्प्रयोजकं यस्मिन्स
 त्क्रियंते तन्निमित्तं। न वै कस्मिन् राद्ये अपूर्वचमवंतीति राकवदितुं। अन्यादिव वनव्यक्तिरूर्वार्थेषु। अत्र
 वापूर्वपतीति। यजिनिमित्तत्वे तु राद्येव कल्पते। एवं यागेन कुर्यादिति। यागे सत्यपूर्वस्योपकारकाणि अस
 त्पनुपकारकाणि अंगानीति तस्माद्यजिनिमित्तमपूर्वमुपयोजकमिति॥ एवं प्राप्तेऽमः॥ यजकर्मप्रधानं यजते
 कार्यं तद्विफलवज्जोद्यते। तदीयेषु प्रत्येक्युपयजतौ च यः संस्कारः सोऽपूर्वप्रयुक्तः। तदर्थोऽस्ति इति ह्यत्र क्रियंते। न यज
 र्थेन तेषामभिसंबन्धः। अयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन संबध्यन्ते। सहिसाकांक्षो न धात्वर्थः। तस्मादपूर्वप्रयुक्तः
 अपूर्वनिमित्ताश्चायुक्तं। अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चोपपद्यते। ववव्यक्तिभेदादिति। तत्रोच्यते॥
 प्रयोजकत्वं वाचनिकं। निमित्तभावश्च नैव वचनाद्भविष्यतीति। यद्वियेन प्रयुज्यते भवति तत्तस्य निमित्तं यथा
 रामपेक्षकस्यारामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च। आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते। वेतनसंबन्धेन वरा
 रामं रक्षितुं। तस्मादस्मीणमपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं चेति। संस्कारेषु ज्ञमानानां तादर्थ्यतत्त्वमुक्तं स्यात्॥ २

राम
२

शेषमासौ प्रतिसमामनन्ति प्रोक्षिताभ्यामुत्तरवलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टि इति तत्र
 समर्थः सांज्ञायिकः किं प्रोक्षणं हन्ति पिषि प्रयुक्तमुता पूर्व प्रयुक्तमिति किं प्राज्ञा संस्कारे हन्ति पिषाख्ये प्रयुज्या
 नानस्य प्रोक्षणास्य तस्य युक्तता स्यात्संस्कारप्रयुक्ता संस्कारौ हि हन्ति पिषि कुत एतत्प्रयुक्ततेति तत्रादर्या
 यदि द्वयेन कर्तव्यं भवति तत्तस्य प्रयोजकं यद्येवमनेन क्रियते ततो स्यात्पूर्व प्रयोजकं यदि हन्ति पिषी त
 तस्तौ प्रयोजकौ प्रकरणञ्चापूर्वं कर्तव्यं गम्यते वाक्यार्द्धं ति पिषी वाक्यं च प्रकरणद्वलीय इति ननु हन्ति पि
 ष्योः क्रियमाणमपूर्वार्थं भविष्यति तत्र प्रकरणं च वाक्यं च नयमप्यनुग्रहीष्यते उच्यते न शक्यमुभयमनु
 ग्रहीतुं न प्रकरणसमाश्रयमात्रेण प्रकरणवतोरर्थेन समाश्रयतमिति गम्यते प्रकरणसमाश्रयानां प्र
 कृतैर्नैकवाक्यता भवति ततस्तदर्थमवगम्यते इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हन्ति पिषिभ्यां प्रोक्षणास्यैकवाक्यता सा
 दृशते नैकवाक्यतां परोक्षावाधेन ननु ह्याभ्यामपि सहैकवाक्यता स्यात् यच्चैकैकवाक्यता तदनेन नि
 रालोकाक्षस्य नान्येनाप्येकवाक्यता कल्पते तस्मात्प्रकृतैर्नैकवाक्यता भावात् तनाष्टकीयं प्रोक्षणी आहान

प्र ५

दै २

भा.न.
२

नृहंतिपिषीअपूर्वार्थेतिदर्थं प्रोक्षणांतस्मादपूर्वस्योपकारकमिति। उच्यतेभवतिप्रनाशोपकारकंनत्वपूर्वप्रयु
क्तं द्विविधं संगं अंगस्योपकारकंभवति। किंविदपूर्वस्यैतदंगं विशिष्टमित्यनेनकारणेनंगेनसंबंध्यते। किंविदन
पेक्षैवापूर्वसंबंधंस्वरूपेणैवकारणेनसंबध्यते। यदपूर्वसंबंधकारणत्वेनोपादायधर्मजातमंगविशेषेण
संबध्यतेतदपूर्वप्रयुक्तंभवति। तादृशंचविक्षतावर्थंतिरेतत्कार्यापिनेकुदितयंभवति। यत्रपुनःस्वरूपमंगस्यधर्म न
संबंधेकारणंभवत्तिसत्त्वरूपप्रयुक्तं। तत्रयद्यपितेनधर्मवतापूर्वस्यैवसाध्यतेतत्रसाध्यमानमपूर्वंनधर्म
स्यप्रयोगहेतुभूतंभवतिनतत्प्रयोजकं तस्यत्वरूपंविद्यतइतिनधर्मः प्रयुज्यते। तत्रविक्षतावर्थंतिरेतद्रूपाभावा
दूहोनावकस्यते। एवंसतिवाक्यान्निर्णयः। यदिवाक्यमपूर्वस्यकारणतांवदतिततोपूर्वप्रयुक्तंमंगस्यततो गप्र
युक्तं तच्चोक्तं प्रकरणदपूर्वप्रयुक्तं स्यादाकपालंगप्रयुक्तंतेति। तस्माद्वंतिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणांमिति यत्रयत्रहंतिपिषी
प्रयुज्यतेतत्रतत्रैवंधर्मकोभवतइति॥ ॥ तेनत्वर्थेनयज्ञस्यसंयोगात्तद्धर्मसंबंधस्तस्माद्यत्प्रयुक्तं स्यात्संस्कार
स्यतदर्थत्वात्॥ तत्राद्यः पक्षंयावत्तयति। नत्वेतस्मिन्। हंतिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणांमिति। तेनत्वर्थेनहंतिनापिषिणाव

६

राम
३

यस्मादपूर्वस्य संयोगस्तस्मात्तस्य प्रोक्षणा संबंधः॥ अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षणा संस्कारेण संबंधः
हंतिपिषिकारितः कथंनिः प्रयोजनौ हंतिपिषीयदितत्प्रयुक्तं प्रोक्षणां तदपिनिः प्रयोजनमतो न तत्प्रयुक्तं॥ अ
ह। अपूर्वस्यापकारकौ हंतिपिषीननिः प्रयोजनाविति। उच्यते। न प्रोक्षणा स्या पूर्वस्य कश्चिदस्ति संबंधः॥ यदि प्रो
क्षणां न क्रियते न हंतिपिषी अपूर्वस्य साधनमावं न गच्छतः तस्माद्यद्यपि हंतिपिषी अपूर्वस्यापकारकौ तथापि ताभ्यां
संबध्यमानं प्रोक्षणा मनर्थकमेव। अथोच्यते॥ यदर्थं हंतिपिषी उपादीयेते तत्प्रोक्षणा संबंधो न। कृतः कर्तुं नान्यथेति।
उच्यते। नैवं ज्ञातीयकः शस्त्रं स्तीति। तत्राह॥ अयमेव शस्त्रं एतमर्थमभिबदतीति। कथं प्रोक्षिताभ्यामवहंति प्रोक्षिता
भ्यामपि नष्टि इति यद्वंतिपिषीभ्यां क्रियते तत्प्रोक्षणा संबंधाभ्यामिति हंतिपिषी कार्येण प्रोक्षणा संबंधते। न ताभ्यामिति। उच्यते।
नैतदेवं। यदि यद्वंतिपिषीभ्यां क्रियते तत्प्रोक्षणेनामि संबंधते। संबंध एव प्रोक्षणा स्या न स्यात्। तद्धिताभ्यामभिनिर्वर्त्यते किं
मपरं तत्प्रोक्षणाभिनिवर्तयेत्। अथ प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं पूर्व क्रियते इति संबंधः। न तर्हि हंतिनापिषीणावा। अथ तत्सं
बंधोपि उच्यते। अनेक संबंधे वा कंमिधेत। तस्माद्वंतिपिषीभ्यां प्रोक्षणा संबंधमानं प्रयोजनमिति प्रकरणदप

राम
४

युज्यमानस्यास्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वाद्दीक्षाणीयादीनां परमापूर्वार्थतैव स्यात्। परमापूर्वार्थं हि फलवत्।
यत्कर्तव्यतयाभिसंबध्यते तदेव धर्मैरभिसंबध्यते। नागापूर्वनिः प्रयोजनं हित इति ॥ तेन त्वर्थेन येन संप्र-
गाद्धमसंबधस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ तेन त्वर्थेन दीक्षाणीयादिनायस्मात्परमापूर्वस्य सं-
बंधस्तस्मात्परमापूर्वमेवंजातीयकेन धर्मेण धर्मवत्। तस्मादंगयज्ञप्रयुक्तमेवंजातीयकं धर्मजातं तथा कृतिः।
राष्ट्रमेवतिउतरस्मिन्महोत्सवस्य स्यात्। नवप्रायणीयाद्यपूर्वनिः प्रयोजनं ज्योतिष्टोमस्य हितदुपकारकेन वत-
दिनाएवंजातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वसिद्धमवहंतिपि विवत्। यदुच्यते विनैव धर्मेण तदपूर्वमविष्यति।
तत्र कृतः। तदपि पूर्वराष्ट्रादेवावगम्यतेसीति प्राकृष्टाहनेन प्रमाणेन नोपसंख्यते। एवंजातीय-
केन राष्ट्रप्रमाणेन यच्छ्रुत्वा हतदस्माकंप्रमाणं राष्ट्रं प्रायणीयाद्यपूर्वस्योपकारकमिमेधर्ममाह।
न परमापूर्वस्य वचनप्रामाण्यात्। एवंचापरमापूर्वनिष्पत्तेरज्ञस्य विनाशिवान्न धर्मः प्रतिष्ठितो न पर-
मापूर्वसंक्रमिष्यति। एवमपि प्रयोजनसमर्थं तस्मादेवंजातीयकं धर्मजातमगापूर्वप्रयुक्तमेवेति

किं मदतिप्रयोजनं इतरस्मिन्नितरस्मिन्वापक्ष इति उच्यते। अथ मेधे समाम्नायतो वैधातवीयादीक्षणी
 याभवतीति यदि परमापूर्वप्रयुक्तं एवं जातीयको धर्मस्तस्य तस्योपकारविशेषे निबद्ध इति तत्कार्यपन्नाया
 वैधातव्यायामविष्यति॥ अथामावैल्लवापूर्वप्रयुक्तः ततोनेदमानावैल्लवामिति तत्रैधातव्यापूर्वेन तेन
 धर्मेण संनत्स्यत इति॥ ॥ फलदेवतयोश्च॥ दर्शपूर्णमासोस्तः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति
 तत्र फलसंबन्धो धर्मदेवतासंबन्धश्च श्रूयते। फलसंबन्धस्तावत् अग्नस्वः संज्ञोतिषाभूमेति देवतासंबन्धो
 पि अग्नेरुजिति मन्त्रजेषामस्यो जिति मन्त्रजेषामित्यादि॥ तत्र संशयः किं स्वर्गसंबन्धस्य कर्मणः स्वर्ग एव
 प्रयोजकः॥ अग्न्यादिसंबन्धस्याग्न्यादय एव। उतो भयत्रापि अपूर्वप्रयोजकमिति। यद्येवमभिसंबन्धः क्रिय
 तो गताः स्मः स्वर्गं अग्न्यादीनां चोजिति मन्त्रजेषामिति ततः स्वर्गस्यादिप्रसुक्तः अथैवं क्रियते। आगतादरा
 पूर्णमासफलं दर्शपूर्णमासदेवतायाश्चो जिति मन्त्रजेषामिति ततो पूर्वप्रसुक्तः किं प्राप्तां स्वर्गीय्यादिप्र
 युक्त इति। कुतो मे चाग्ना न सामर्थ्यात्। यस्य मन्त्रो वाचकः स इह वदितव्य इति गम्यते। अतएव स्वर्गस्यादीनां वा

३५

राम
५

वक्तुमर्हः ॥ लक्षाणां दशैर्मासफलदेवतयोस्तस्माद्यन्मलदेवतमिति समधिगतं स्वर्गाग्न्यादित्य
 युक्तो धर्मः स्यादिति ॥ ॥ न वा दत्तातोहिता कुण्डे ॥ नैतदस्ति स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तं इति बोद्धव्यं नातस्मात्कुण्डे स्या
 त् ॥ यत्फलवच्चोद्यते तदितिकर्तव्यं तयानुवर्धते ॥ अथ पूर्वफलवत् ॥ न स्वर्गाग्न्यादित्यर्थे वचनं सैद्ध्यर्थं क
 ल्पितं लक्षाणां पूर्वफलदेवता वचनोद्देश्यः स्यात् प्रोत्साहनात् ॥ एतस्मिन्पक्षे सति न स्वर्गाग्न्यादिव
 चनस्यापूर्वफलनान्वाया शिष्टार्थस्य च फलदेवतात्वेन संप्रतिपन्नत्वात् लक्षाणां कुण्डे ॥ तस्मादपूर्वप्रयुक्तस्य
 वंजातीयको धर्म इति ॥ किं न वति विचारस्य प्रयोजनं यथा पूर्वः पक्षः सौख्यं कर्मणि अविकारेण मंत्रः प्रयोज्यः ॥
 यथा तर्हि सिद्धं ॥ उहे न च गन्तव्यं तस्मात् सर्वसंस्कारस्य जितिमन्त्रेषु मिति प्रलेपवत् सिद्धं ॥ देवतायां कुत राविता वति
 तः ॥ देवतावा प्रयोज्येति विचारो न स्यात् तदर्थत्वात् ॥ न चैतदस्ति ॥ अग्न्यादयो प्रयोजका इति ॥ सर्वदेव
 ताः सर्वपापघ्नीणां प्रयोजिका भवितुमर्हन्ति ॥ कुतः भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ भोजनं हीदं देवतायाः यागनामना
 जं प्रयं देवतायेषां दीयते सामो ह्यत इति ॥ देवता संप्रदानको ह्यवमागः श्रूयते ॥ संप्रदानं च नाम कर्मणो पीप्ति

ततमादमिषे ततरो तस्मान्नयुगभूता देवता देवतां प्रति युगभूते इव कर्मणि अपि वया गो नाम देवता पूजा ।
 पूजा व पूजा नीयं प्रति युगभूता लोके दृश्यते । तदेतदतिथि वद्वेष्यं । यथा यावत्किं विदतिथेः परिवरणं सर्वं तद
 तिथिप्रयुक्तमवमिदमपीति । आह । नन्वेवं ब्रुवता विग्रहवती देवता भुंक्ते चेत्यभ्युपगते भवति । उच्यते वाढे विग्रहव
 ती देवता भुंक्तेव । कुतः स्मृतेरुपवारादन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरंति विग्रहवती देवतेति । स्मृतिशून्यः प्रमा
 णतया विग्रहवती देवतामुपचरंति । यमदं उरुस्तमालिखंति कथयंति वा । तथा वरुणपात्राहस्तमिदं वज्रहस्ता उ
 पवारावपि स्मृतेर्दृष्टिमानं कल्पयामः । तथा न्यार्थवचनं विग्रहवती देवता दर्शयति । जगन्माते दक्षिणमिदं हस्त
 मिति । पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा इमे विदिद्रो दसी अपारे यत्सं गमागम घवकाशि
 रित्रे इति काशिमुष्टिः । सोऽपि पुरुषविग्रहस्यैवोपपद्यते । तथा तु विग्रही गोवपोदरः । सुवा ऊरुं च सोमदे । इंद्रो वृत्राणि
 जिघ्रत इति ग्रीवा उदरं वा इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्माद्विग्रहवती देवतेति भुंक्तेव । कथमवगम्यते स्म
 तत्पवारात् अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं स्मरंति भुंक्ते देवतेति । तथा चैनां भुंजानामिवोपचरति यदस्य विविधा तुष्टव

राम
 ६

गनुपहरंति तथा चान्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति। अर्घीद्रपिववप्रस्थितस्येति। तथा च विश्वासनानि ज
ठरेषु वत्त इति। एकया प्रतिष्ठापितत्साकं सरो सिद्धिं शतमिति। आह। न देवता भुंक्ते। यदि च भुंजीत देवता ये हविः
प्रतं ह्यीयेत। उच्यते। अत्र रस मोक्षिनी देवता मधुकरी वदवगम्यते। कथां देवता ये हविः प्रतं नीरसं नवति। तस्मा
दन्नरसं भुंक्ते देवतेति गम्यते। **अर्थपत्ता**। यदि कस्य विद्वत्स्य ज्ञाना देवता उपवर्धमाना वप्रसीदेत्। त तत्सदा
राधनार्थमियं देवता पूजामि वर्धयति न वै त दुमय मणस्तीति। त उच्यते। अर्थपतिर्देवतेति। कथमवगम्यते स्मृते रूपव
रादन्यार्थदर्शनाच्च। एवं हि स्मरंति। अर्थनामीष्टे देवतेति तथा देवयामो देवद्वेत्रमित्युपचारः। तस्मिन् स्मृतिं
उच्यते। तथा न्यार्थवचनमी ज्ञानां देवतां दर्शयति। इन्द्रो दिव इन्द्रो शीरोऽथिवा इन्द्रो अपामिन्द्र इत्येव तानां इन्द्रो वधि
इन्द्रो धिराणमिन्द्रः। ते मे योगे हव्य इन्द्र इति तथा शी ज्ञानमस्य जगतः। स्वर्देनामी ज्ञानमिन्द्र तस्युष इति तथा स्मृत्युपरा
राभ्यां प्रसीदतीत्युपगच्छामः। एवं हि स्मरंति प्रसीदति देवतेति तथोपवरंति प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः। पुत्रोऽस्य जातः।
प्रसन्नोऽस्यः वैश्ववर्णेन मनो न लब्धमिति। तथा न्यार्थदर्शने भवति आकृतिभिरिव कृता हो देवान् प्रीणातीति त

न. स्मै प्रीता इषं उ, जं नियस्यंतीति ॥ ततश्च तेन संबन्धः ॥ ततो देवतायास्तेन फलेन संबन्धः परिवर्तुर्न वेति । यो देवतामि
 ज्ञया परिचरति तं सा फलेन संबन्धाति । कथमेतदवगम्यते । स्मृत्युपचारान्यां स्मरन्ति हि । देवतायष्टुः फलददातीति ।
 मेवोपचारेण स्मृतिरुच्यते । पशुपतिरनेनोपचरितः पुत्रो नेन लब्ध इति । तथा न्यार्थदर्शनं उभयमेवार्थदर्शयति ।
 स इत्यनेन सवित्रा सज्जन्मना सपुत्रैर्वा जन्मरवेधना नृभिः देवानां यः पितरमाविवा सति प्रदामना रुविषा ब्रह्म
 न्न एव सति मिति । तथा तस्मात् एवै न मिंदः प्रजया पशुभिः तर्पयतीति तस्माद्विधिनेन गुणवत्त्वेनैव देवता आराध्यते ।
 प्रीता सती फलप्रयच्छति । येन कर्मणा निराराधितस्तस्य फलस्येष्टे तत्कर्म प्रयच्छति तत्सूर्यः प्रदातुमर्हति । वचना न
 देवतदवगम्यते कः किं प्रयच्छतीति । यथा द्यौर्वत्त्वं न तत्सूर्यः ॥ ॥ अपिवाच । इदं पूर्वत्वात् प्रजानां स्यादुपलब्धे देव
 ता स्मृतिः ॥ अपि वेति पक्षो व्यावर्त्तते । न चैतदस्ति । यदुक्तं देवता प्रयोजिकेति । यत्तु कर्म प्रधानं स्यात् प्रजते जीतम एव ।
 कुतः । शब्दपूर्वत्वात् । यदि फलं ददातीति तत्प्रयोजकं । इदं फलं ददातीत्येतत्ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते । राम
 शब्दश्च यजति वाच्यो फलमाह न देवतायाः कथमवगम्यते । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः । दर्शपूर्णमा

स्वर्गकामेन समभिवाहो न देवतायाः। ननु इव देवताक्रियं यजतर्थाः सत्यमेवं किंतु गुणत्वे देवताश्रुतिः।
यदेवतं हि भूतं नावयितव्यं यजतर्थाः। भूतं भव्यं स मुञ्जारेण वधृतं ममायोपदिश्यते। तस्मान्न देवता प्र
येति का। अथ यदुक्तं कर्मण इक्षिता रभिप्रेततरमिति नास्याभिप्रेततामप कुमहे। तद्विदुः न च तृतीया वासं यु
क्त्यं देवतार्थस्य वा का रभिप्रेतता वगम्यते। फलसंयोगास्तु वा का देवयं यजतर्थास्तस्य च श्रुत्या करणत्वात्
तस्य तो न देवतायाः। न च यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते फलार्थता पिते न न प्रतिषिध्यते। फलं च पुरुषार्थः पुरु
षार्थः च नः प्रवृत्तिः न वा सो देवतायास्तस्या न्न देवताप्रयुक्ताः प्रवृत्तिष्यामहे। यातु संप्रदानस्य अभिप्रेतता साफल
यजः साधनत्वे सत्युपपद्यते। यच्च यजिर्देवता एजासा एज्यमात्म प्रधाना लोके लक्ष्य न इति न लोक व दिह म
वितव्यं। उह एज्यमानं एजा प्रधानं यदि फलवत्तस्य योजकं। तस्माद्यजकर्म प्रयोजकं। अपि चैतस्मिन् पदो
वियह रती देवता भूते वेत्तव्यं वसानीयं भवति। न सर्वत्र हाये च भुजाना ये वादानं भोजनं वा संभवतीति। यच्चोक्तं

स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनेर्विग्रहवतीमुक्तेवेति। तन्न स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्। मन्त्रेभ्यश्चार्थवादेभ्यश्च स्मृ-
 तिमूलविज्ञानमुत्पद्यत इति प्रत्यक्षमवगम्यते। ते च मन्त्रार्थवादानेवंपरा इत्येतत्त्वक्षामः। आह। यदिनेवंपरान-
 तर्हि मन्त्रार्थवादमूलतद्विज्ञानमिति। उच्यते॥ यत्रालोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान्यत्रपंति तेषामेतस्मृतिमूलं।
 येषुन निपुणतः पश्यंतितेषां तद्विहितमपि वक्तव्यमिति स्मृतमूलं भवति। तस्मात्तत्रैव स्मृतिः उपचारोपि स्मृति-
 मूल एव। यत्न्यार्थदर्शने मुक्तं जगन्माते दक्षिणमिन्द्रहस्तामिति न तदेवंपरं इन्द्रस्य हस्तो विद्यत इति। यस्तस्य
 दक्षिणो हस्तस्तवयं गृहीतवन्त इति तस्माद्व्याप्तिं इन्द्रस्य हस्तसत्तान् प्रतीपते। आह। यदि त्वसौ नास्ति वयं ते हस्त-
 गृहीतवन्त इत्येवं नावकल्प्यते इति हस्तसत्ता अवसीयते। अस्त्यसौ हस्तो वयं यं गृहीतवन्त इति। तन्नोपपद्यते। व-
 द्यस्य हस्तो भवेत्तथापि न तमुपगृहीतवन्त इति प्रत्यक्षमेतत्तथाप्येतन्नावकल्प्यते एव। तत्रैतदसंवद्धं वा-
 क्यमिति तयोः स्तुतिर्वीतमप्येव पितृत्वं। अथैवमुच्यते तस्यैतद्वचनं यो गृहीतवान् तस्य हस्तमिति॥ उच्यते नैत-
 द्वावसयं चादिमन्त्रादिषो वदस्य प्रसज्यते। न च गृहीतवानासीदित्युच्यते॥ प्रमाणमावाह। एतस्मादेव

राम
 ८

ववनादर्थकल्पते हस्तग्रहीतेति चेत्तत्र। अथार्थस्यापुञ्चारणं संभवत्येव यतो यथा दशदाडिमा
निषड्दृष्टा इति॥ यस्यापि वेषपक्षो विग्रहवानिन्द्रित्तस्यापि दशदेनामंत्रणं संवोधनार्थं। संवोधनमनु
ववनाय तत्र संबुद्ध इत्यवगते अनुववनं न्याय्यं। न चासौ केन वित्तकारेण संबुद्ध इत्यवगम्यते। अनवग
ते संवोधनं व्यर्थं ववनं प्रामाण्यात् संबुद्ध इत्यवगम्यते इति चेत्। उक्तमदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनायां
पणक्तिरिति। न चासौ संबुद्ध इत्यवधार्यते। प्रमाणभावात् तस्मात्संवोधनं ववनं न संबवनाय निर्दिष्टार्थमेव
अविग्रहपक्षेऽपि तन्निर्दिष्टार्थमेव न विष्पत्तिरिति तत्रामन्त्रितविभक्तिववनं स्तुतयो एव मिदं देवनायं साधनं
साधयितुं मंत्रं ज्ञेयं नादिवत् संबुद्धसाधयतीति चेत्तत्र न वदितव्यमिति। संबुद्धिश्चाष्टनामन्त्रे तथैव संबोधनं
चाष्टेन निर्दिष्टं न्याय्यं। गृहीतवन्तो न यन्तव हस्तं तदाश्रयावयमित्यर्थः। अस्माभिर्विद्वत्कर्मकर्तव्यमित्येत
दनेन स्मार्यते। तथा इमे द्यावापृथिवीं हरे अपारेयत्संस्तुताः सिमधुवन्नहोते। शक्तितो मूर्धिरिति संतमिन्मुष्टि
स्तुत्यर्थं न वदति। तस्यापि भावेन प्रमाणमस्ति। न देववनं इत्तमहात्रकाशिरस्ति। किं तर्हि यस्तव कश्चिः, सम

भा.न.
१५

निति। अन्यार्थस्वकाशिरस्तीत्यन्पस्तवकाशिमहानिति। सत्ताहिसुतिरूपपद्यते इति चेत्तन्नैतन्नियोगतोयस्यापि
पौरुषविधिकैरंगेनैस्ति संयोगः पौरुषविधिकैस्तैस्तस्यापि सुतिर्भवति। यथा एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभिक्र
तिहरितेभिरासभिः॥ विस्वीयावाणः सुवतः सुवतया होतुश्चि तूर्वे हविरघमात्रा तेति॥ तथा सुवत् रथं युयुजे
सिंधुरश्चिनमिति॥ तस्मान्न सुतिवचनादर्थोपत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः तथा तु विथीव ईदृशेति नैव उक्तं भव
ति ग्रीवावा निद्रा इति किं तर्हि यास्य ग्रीवा सामहृति ग्रीवासत्वेनास्ति प्रमाणं न च ग्रीवासुति रथापि त्रिः। अपुरुष
विधेऽपि सुत्युपपत्तेः॥ अपि वेदोऽत्राणि जिघ्रते इत्येताम्यामिन्द्राद्यः संवदो न त्राको ति च विथीवादिभिः संवदं वातं
हिरुच्चारणमस्य प्रसज्यते। त्वविथीवावा निद्रा वेदितव्या एत्राणि वंदो हंतीति। तथा हि सति भिद्येत अभिन्नं च वाक्
मुपलभ्यते। तदेवमवकल्पतयदि त्वविथीवादयोऽस्य नोपदिश्यन्ते इति सुत्यर्थं संकीर्त्यते त्वविथीवादिः। अथ स
मदेत्रा एत्राणि हंतीति एषानुवचनव्यक्तिः। एत्रवधोपदेत्रापरमिदं वचनं इति। यदापि वचनं वा हते इन्द्रात्तम
शौ॥ अक्षीते इन्द्रपिंजले इति तदपि वाक्कोरोम त्रात्वमस्योऽप्येगल्यमाह नवाङ्ग स तामक्षिसत्ता वा यदप्यस्ति

राम
७

मत्ता वदतीति गम्यते। वक्षुष्मते शृण्वतेने ब्रवीमीति। तदपि न वक्षुः संवैद्यार्थं वक्षुष्मते ब्रवीमीति वचनं सं
वैद्यार्थं तत्सतीमिव वक्षुष्मत्तं॥ स्तुत्यर्थं मुञ्चारयति। कुत एतद्वगम्यते॥ वक्षुर्वा निर्देशात् यद्विप्रातिपदिक
र्थो धवसीयते तथा वाक्यमिद्येते। वक्षुष्मानि ते वं वादि शेषे त वक्षुष्मते ते ब्रवीमीति वतस्मान्न किं विद्व्या।
यदेतन्नं पुरुषविधत्ता देवतायामिदं व्यापयतीति। न वेदं भोजनं न हि देवता भुंक्ते तस्माद्भोजनस्य तद
र्थत्वात् इति तदसद्वचनं। यदपि स्मृत्युपचारान्मार्थदर्शने भुंक्ति इति तदविवक्षितेन प्रत्युक्तं। अपि वभुंजानां ये
देवता ये प्रन्नं रुविः क्षीयेत। न च मधुकरी वदन्न रसभोजिन्यो देवता इति प्रमाणमस्ति। मधुकरीषु प्रत्यक्षं न वत
द्देवतायां तस्मान्न भुंक्ते देवतेति। यदुक्तं देवता ये रुविः प्रन्नं नीरसं भवतीति। नैष दोषः। वातोपहतं नीरसं भवति
न इति भूतं व। न वा सौकुस्य विदधे स्पष्टं न शक्यं कथं दास्यतीति। यदुक्तं स्मृत्युपचारान्मार्थदर्शने रीज्ञाना
द्वदन्तं त्वगम्यत इति। तन्न। स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वादित्युक्तं। उपचारोपि देवयामो देवदेवमिति उपचारम
त्रयोयं कर्म प्रेतं विनियोज्यमहं तितत्तस्य स्वनं च ग्रामं ह्ये चं वा यथाभिप्रायं विनियुक्ते देवता। तस्मान्न स

५०

प्रयच्छतीति देवपरिवारकाणामुत्तमो भूतिर्भवति देवता मुदिश्यत्युत्तमं यदुक्तमनार्थदर्शनमीशानां देवतां
रूपापयति इन्द्रो दिव इन्द्र इत्येवमादीति। तत्प्रत्यक्षा मनीशानां देवता मुपलभ्या भवत्यामेना कृष्णराक्ष इति।
तत्राह। वचनप्रामाण्यादेवास्या ईशानता वगम्यते। यदेव लका अर्थो हि निमुंजते तदेव तापि मिप्राया देवेत्य
भवस्याम इति। तन्ना प्रत्यक्षा मण्यमाणे देवता परिवारकाणां अभिप्राय इत्यवगम्यते स न शक्यो बाधितुं येपि देवता
मीशानां वर्णयन्ति तेपि नाप्युक्ते परिवारकाणामभिप्रायं किंवा कृतस्तथा देवता करेति यथा परिवारकाणाम
भिप्रायो भवतीति न वसई स्मनो भवति यः परमि प्राय मनु रूधते यस्य न स्वाभिप्राया धिनियोगो भवति चे
पि च न वैतद्वद न वत्तमानकालोपदेशत्वात् प्रत्यक्षा विरोधा स्तुतिवादेव धार्यते स्तुतिर्वादेव संभवति न व
वचनप्रामाण्यादी शिष्यत इति गम्यते न वदेवता फलेन संवद्वाति या तदर्थं वत्तमानकालोपदेशत्वात्। प्र
त्यक्षा विरोधा स्तुतिवादेव धार्यते स्तुति परिवर्त्येत य उक्तं स्मृत्युपवारा नार्थ दर्शने ईदति प्रसीदति
वेति। तच्च वस्मृत्युपवारा यो रूक्ते। यदमार्थदर्शनं तस्मै प्रीत इव मूर्जं प्रयच्छतीति। तन्ना अन्यस्य विधे

राम
१०

राश्यानात् दक्षिणतः संपरिहर्तवा इत्याहेति तथात्त एवै नमि ३ः प्रज्ञाया पशुमिस्तर्पय तीक्ष्णचंद्र
 स्य हविषो विधानं । तस्माद्देवतानां प्रयोजिकेति । अतिथौ तत्प्रयोजनमावः कर्मणि स्यात्तस्मात्तत्प्रयोजन
 तत्तत् । यदुक्तमतिथौ वदितितत्परिहर्तव्यं । अतिथ्यमतिथिप्रयुक्तं स्यात् ॥ अतिथेर्हितस्य तीर्विधीयते । अति
 थिः परिवारितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्तव्यं इति दानं भोजनं वा कार्यमिति यद्यदतिथये रोचते तत्तत्कर्तव्यं य
 तस्मै नरोचते न तदलाकारयितव्यमिति । इह तु कर्मण्यभावः अतिविधानस्यास्माद्विषममतिथिनेति ।
 द्वयसंख्या हेतुसंख्येयं वा श्रुति संयोगात् ॥ दर्शपूर्णमासयो रामनंति । वीहीन्यो क्षतीति तत्रैव वीन्यरि
 न्ति स्त्रः समिध इति संवत्सरोत्तरा पूर्णमासी मभि मृशेत्संवरो जामाका स्यामिति वा तु मास्यानां द्वितीये पर्व
 णिवरुण प्रधासेषाम्नायते सूर्येण जुहोति तेन स्रजं क्रियते इति तत्र संज्ञायः किं द्वयसंख्या हेतुसंख्येयं प्रयु
 क्तः प्रोक्षणादयो धर्मोक्तत्वं पूर्वप्रयुक्ता इति किं तावत्पार्श्वद्वयादिप्रयुक्ता इति । इह वीहीन्यो क्षतीति प्रकरणे
 नापूर्वं प्रयुक्ता स्यात्वाक्येन प्रव्यप्रयुक्ता । द्रव्येण हि प्रोक्षणात् सप्तमिवाहारस्तस्मिन्नपि सप्तमिवाहार

भा. न.
११

इव्यगतादितीया विमक्तिः प्रोक्षणास्य इव्यप्रयुक्ततां वदति । तथा त्रीन्य रिधीनितियत्रिंशदस्य मिषेयंतदि
हमंत्रां मानसामर्थ्यादिदित्यमिति गम्यते । संख्या च त्रिंशदस्यार्थः तस्याः अतिरिक्तात्वं संवदे अर्धे लक्षणा
स्यात् । यावंतः परिधयस्तावंतो वक्तव्या इति । तथा हेतुना धर्मः संयुज्यते वा को न श्रूयमाणो होतीति । किं कारणं य
तस्तेनान्न क्रियते तद्दोमेन संवद्व्यमन्नकरण इव्यहोमे विधीयते ॥ प्रकरणादश्वप्रयुक्तता स्यात् । यस्मादनेन
होमेना पूर्व क्रियते तस्मादेत श्रूयमाणं निर्वर्तयितव्यमिति । प्रकरणादवाकां वलीयः अतः प्रकरणवाधेताये
नयेन इव्येणदविधि ० ठरादिनाप्यन्नं क्रियते तेन होमः कर्तव्य इत्येवमन्नकरणसंगुणं भवतीति । ननु प्र
थमे ध्याये प्रतिषिद्धादेल्लर्थेता श्रूयस्य अर्थवादे यमित्युक्तं । सत्यमुक्तं । अश्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायाने कस्मि
न्वाक्ये होमेश्रूय विधानं हेतुविधानं वा वक्तव्यत इत्यर्थवादः प्रकल्पते नान्यथा । वतुर्होचापोर्णमासीममिमृशे
तंव होत्रामावास्यामिति ससुदायसमभिच्या हाराद्येन तत्प्रयुक्तता प्रकरणसामर्थ्याल्लक्षणाया पूर्वसम
भिच्या हारादवगतामि पूर्वप्रयुक्ततां वाधते । तस्मादव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो वन्तीः ॥ अर्थकारितेव

राम
११

इमे एव नववस्थाः स्यात् ॥ अ पूर्वप्रयुक्त एवं जातीयको धर्मोऽस्ति इमे एव धर्मव्यवस्थान स्यात् ॥ पयसामै
त्रावरुणं प्रीणाति । सक्तुभिर्मथिनं धानाभिर्हीरियो जनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पालीवतमिति यस्मा
न्मैत्रावरुणो पूर्वस्य तं तस्मात्पयसा अथितव्य ॥ इति ऐन्द्राय वोपि अ पूर्वस्य सोपि पयसा अथितव्य ॥ प्रा
प्नोति एवं सर्वाणि अयणा दीनि सर्वेषां ग्रहाणां तत्र मे त्रावरुणादिग्रहणमविवक्षितं स्यात् तस्मादपि इव
दिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादय इति ॥ ॥ अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषां न बोधनात् तस्य स एव सत्वात् ॥ राशे च
पक्षं वा वर्तयति । न इवादिप्रयुक्ता भवेयुः किं तर्ह्यर्थेषां प्रयोजनं अर्थ इत्यपूर्वं च सः तदर्थी सेत किं कर्त
व्यतया श्रूयते । यत्र कर्तव्यतया श्रूयते तदिति कर्तव्यतया नुवर्धते । इतरेषां इवादीनां कर्तव्यतया न बोधनात् कि
तर्हि अर्थस्य गुणभूतत्वेन अर्थप्रत्यपूर्वप्रतिगुणभूतानामेषां अवर्णः । किमतः यद्येवं अकर्तव्यानामिति
कर्तव्यतया नास्ति संबन्ध इति । ननु प्रीत्यादिसमाभिव्याहारात् तैर्हि संबन्धः तत्र द्वितीयया ब्रह्मसमुदायप्रयुक्त
तागम्यते । लिंगवाक्याभ्यां सराहृत्य प्रयुक्तता नैत्याह ॥ एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात् ॥ तस्मादपूर्वप्रयुक्त

१ स प्रकल्पयितव्यं ननु प्रकल्पयितव्यं कथं

भा. न.
१२

तानन्वेवमपि सत्यपूर्वोक्तकारः कल्पयितव्यः प्रकल्पेन त्वेकवाक्यता नीत्वा त्वत्प्रकल्पेन प्रकल्पेन फलवचनेनैक
वाक्यता स्यात्। ननु प्रकरणं वाक्यस्य कृते वीनवाधकं। सत्यमवाधकं फलमावाह्यमवदीयः पक्षो मुच्यते तस्मि
न्नानर्थको न विवक्षिते प्रकरणवता प्रयोगवचनेन। परिपंथिप्रोक्षणादिविधायिष्यते। आह। अष्टवसेवंधेपि
तदीयैः ब्रीह्यादिभिरेव धर्मः प्रयुज्यते। किमेतत्। किमेवं प्रविष्यति। द्रव्यादिसंबन्धश्च एवं हि नावज्ञातो न विष्य
ति। फलं वनकल्पयितव्यं उच्यते। नैवं शक्यं ब्रीहिन्योक्तताति। इ ब्रीहज्जातिनिर्दिश्यते। ब्रीहिद्रव्यलक्षणार्थ
वी अष्टवसेवंधेन विशेषलक्षणार्थवा अन्यतरलक्षणया कृतार्थेति नोभयलक्षणार्थस्यात्। इत्यलक्ष
णवातत्रवलक्षणैव दोषः। फलकल्पनेति कृत्वा साधनविशेषलक्षणजातिरवसीयते। ब्रीहिजातिलक्षितं
यतैयतस्तंदुलानवन्ति तस्योक्षितव्यं इति तंदुलनिर्वृत्तिकरतादितस्य साधनत्वनद्रव्यता। एवं संख्यादिष्वपि
योजयितव्यं। तस्मादष्टवयुक्तता प्रोक्षणादीनामिति ॥ ॥ अष्टवत्वाद्यवस्था स्यात्। अथ यदुक्तमर्थकं। राम
रिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् इति साधनविशेषलक्षणार्थजातिरित्येवं सति व्यवस्था प्रविष्यति। मैत्रावरु

साधनं किं
३२३

राम
१२

एनमल्लियते तत्र प्रयणं न तददं द्रवापवेना अतो न मैत्रावरुणा पूर्वादिं द्रवायवस्य धर्माः अपूर्ववि
द्रवायवस्य सस्मादपूर्वत्वाच्चवस्थान् इति ॥ तत्र युक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वं । यश्च मन्यते द्रवादिप्रयुक्त
प्रोक्षणादयो धर्मा इति । तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति । येषि प्रकृतार्थार्थः ३ ब्रूयस्तेष्वेवं प्रोक्षितव्याः प्रा
प्नुवन्ति । न वै तल्लयापीष्यते । तस्मादयमस्मिन् दोष इति ॥ ॥ तद्युक्तस्येति चेत् ॥ इति चेत् तत्रापि सर्वविषयता
धर्मस्य भविष्यतीति । तद्युक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणमनुष्ठयते । न व सर्वविषयता धर्म
स्येति ॥ ॥ नाम्नात् तत्त्वात् ॥ नैतदेवं न हि श्रूयते प्रकरणयुक्ता ब्रूयो निर्वप्यन्तीः प्रोक्षितव्या इति । ननु प्रकर
णानुग्रहायेत दध्यवसानेनेत्याह । न हि वाक् न वा धितं प्रकरणमुत्सहते धर्मा निर्वप्यन्तीः । अथापि न वा ध्यते तथ
पि न प्रकरणस्य विशेषं सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हितं क्रियमाणं बोधत इति न प्रसिद्धं संबन्धमिव विशेष
एतेन । तस्मान्न प्रकृतं भागविशेषितानां ब्रूहिणं निर्वपः प्रोक्षणावबोधतरति ॥ ॥ अधिकारादिति चेत् । इति चे
त्तत्रापि न प्रकरणं विशेषकं ब्रूहिणमिति वाटं अधिकारात् सास्य त्वधर्मुः । इमे प्रकृतार्था इमे कार्यार्थाः । तत्र क

मान
१३

[illegible]

राम
१३

नश्रुत्यानश्रुमो नवाकोनेति किं तर्हि श्रुतेनास्यैकवाक्यतानप्रकृतेन कृदितेन कल्पितेन वेति उच्यते ग्रा
ह्यम एतदंगापूर्वाणामयं धर्म इति। ननु प्रधान इव स्य संस्कारकं यदहं तस्यापीति। कतमत्र यत्प्रधान इव संस्का
रकं पूर्वस्मिन्देशे स्तीत्युच्यते तस्य च तत्र भावात्। तस्यैवं जातीयकस्य पूर्वस्मिन्देशे भावात्। अस्ति हि सोमपरिव
हनीयं नाम तत्तत्तस्माद्देशधर्मो भविष्यतीति। यथा प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं य इति तां सह विहृतं विस्तृतंतीति।
अस्मिन् देशे ये पदार्थास्तेषां धर्मो वाग्यमेने प्रधाना पूर्वस्य एव भिदमभ्युपांशुत्वमिति॥॥ यज्ञस्य वा तत्संयोगात्।
यज्ञादात्यक्षो विपरिवर्तते। नैतदस्ति देशानां धर्म इति। कस्य तर्हि परमा पूर्वस्येति। कुतस्तत्संयोगात्। तत्संयोगो न
वति यज्ञस्य संयोगात्। तस्यैवा एषा यज्ञस्य यथा चीनमग्नीषोमीयदिति वर्तते। नैतदस्ति तद्देशानां यज्ञस्य या
स्याचीनमिति संबंधः न तस्यैवा यज्ञस्येति कुतः। प्राचीनं विशिष्य यज्ञस्येति शब्दे विधिपदशेषो भवति। ततः प्रवृत्ति
विशेषकरो भविष्यति। इतरथा र्थवादशेषः सन्नर्थकः स्यात्। वादमात्रं ह्यनर्थकमिति प्राचीनमिति वयस्य मागं श्र
त्यवदति। लक्ष्यपतिवत्तत्तान् पदार्थान्। अतिलक्षणा विषयेव श्रुतिर्यास्यात्। तस्मात्प्राग्देशस्यैव धर्मः ते

नास्य श्रुत्या संयोगः न प्राग्देशागतानां पदार्थानां तै रस्य लक्षणदा संबंधः स्यात् अथाथर्थवादपदशेषोप
 त्तस्येति स्यात् तथापि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण संबध्यते प्राग्देशागताः पदालक्षणेति यत्प्रयुक्तं तेव न्याय्या अपि
 वप्रत्यक्ष उपकारः परमा पूर्वस्य लक्ष्यते यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तदुपांशुत्वेन शिथिलं प्रयत्नः प्रवरन् अखिन्नः
 सुखं वदुर्तां तं सौत्तमहर्षिर्वक्षति तस्मात्परमा पूर्व प्रयुक्तमुपांशुत्वमिति ॥ अनुवादश्चतर्थावत् ॥ अनुवाद
 श्रुतं देशपदार्थस्यैव भवति तत्प्रावा एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति सरानामश्च प्रगतिः यथाश
 कुनिग्राहकस्य शकुनिं निश्चिद्यक्षतः क्षप्रनागतिर्भवति शनैः पदव्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं च कथम
 नवबुद्धः शकुनिं गृह्येतेति एवमिहापि अनवबुद्धमिव ग्रहीतुं यशः प्रचक्षते गतिरुपांशुत्वं नाम यथाशकुनि
 ग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदव्यासो न स तद्देशार्थः अपितु तद्देशाभिगतस्य शकुने र्थे न क्रियते एवमि
 हापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थे न क्रियते तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थे न गम्यते यस्मिन् तदाशब्देन
 सविशेष्यमन्वते तस्य तु तदर्थवादः परमा पूर्व प्रयुक्ततां दर्शयति यत्तस्यैवात्सर्येति यथाशकुनेः तदर्थवत्

कृत्येति। प्रणीतादित्येतिवेत्। इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं॥॥ न यज्ञस्याश्रुतित्वात्॥ नैतदेवं देशपदार्थप्रयुक्तं
तैवस्थानपरमापूर्वप्रयुक्तं तिनान्नपदार्थानां यज्ञमागविशेषतावाग्यमसंबंधेनावगम्यते। यज्ञस्याश्रुतित्वात्॥
नात्रसंबंधीमज्ञशब्दः श्रूयते। न चिदानीमेवोक्तं यज्ञं निष्पन्नावधयुज्यमानौ वाच्यं यद्यत इति। उच्यते॥ तद्देश
पदार्थप्रयुक्तातायामथैतदवकल्पते। कथं यज्ञं विस्तारयितुं वाच्यं यद्यतः॥ तौ वाच्यमौ संतौ अविक्षिप्यमाणचेत
सौ पदार्थेषु क्रियमाणेषु अप्रमादं तौ तथैव करिष्येते। यथानकाक्षित्यपदार्थः प्रहार्थवयवोवाहीयते अधर्युवीग्यमे
नानन्यचेतसो न पदार्थन्यमादयिष्यति। यजमानश्चैवं वाग्यमेनाम्यवेतस्त्वः प्रमादयिष्यंतं तं बोधयिष्यति।
अंगैरप्यनंतरीयमाणैर्यज्ञो विस्तार्यते न केवलैः स्वैरवयवैरंगैश्च विस्तारयितुं वाग्यमः शक्नोति अस्मिन्
काले क्रियमाणेन चैनात्मना यज्ञसंयोगश्चात्र विस्तारसंबद्धस्तस्मादंगप्रयुक्ततामप्युपपद्यते। यदद्युक्तं
यमानौ वाच्यं यद्यतः तत्प्रज्ञापति श्रूयंगतौ यज्ञं तन्वातेरिति दृष्टेन कारणेन नादृष्टेनेति वक्तव्यं मानकालाप
देशादवगम्यते। यथावयवाग्यमेव तावसानं यज्ञं विप्रस्तथेति॥॥ तद्देशानो वासं घातस्यावेदितत्वा

न.
१५

राशिता दुर्गवाशा द्वात्पदं विपरिवर्तयेत् नैतदस्ति परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति। कथं तर्हि प्राचीन
मन्त्रीषोमीयाद्ये पदार्थस्तत्प्रयुक्तं। कुतः संघातस्या बोधितत्वात्॥ संघात इति यदुक्तं स संघातं ब्रूमः। न तस्या
यं भाग उपांशुत्वेन संबध्यते चो रनानेवं संबधः क्रियते। यस्तस्य यत्प्राचीनमिति। कथं तर्हि तत्संघात एवायं सत्येति।
कुतस्तस्मादिति पदेन अवधानात्॥ अथापी प्राचीनेन संबधः स्यादेव मपि न परमापूर्वप्रयुक्तं। न ह्ययदित्यने
न चेन्नोभिसंबध्यते। किं तर्हि देशगताः पदार्थाः। यदि देशोभिसंबध्येत यत्प्राचीनमन्त्रीषोमीयादिति भवेन्नय
किं विदित्विषायां हेतुत्वमिति। वीक्षा च वक्तुं भवति नैकस्मिन् एकश्च देशो वदवस्तत्र पदार्थाः तस्मात्पदार्था
नामुपांशुत्वेन संबध्यते न देशस्येति। कथं पुनर्वीक्षावगम्यते इति। यदि त्वने न लक्ष्यते। किमित्यज्ञानवचनं
विशेषाश्चाज्ञाताः सातुमिष्टाः प्रतीयन्ते। वक्तुं च सामान्यं विशेषाश्च भवन्ति। तस्मात्तद्देशाः पदार्था वीक्षया ल
क्ष्यन्ते। ते चोपांशुत्वेन संबध्यन्ते इति। ननु दीक्षणीमादिष्वनोच्यते उक्तः यावत्प्राचा वाकामयेत तावत्पादीक्षणी
माया मनु ब्रूयात् नमं इमा यणीमायां मं इतरमादिष्वनोच्यते। सत्त्वितिकथं तवोपांशुत्वं कर्तुं शक्यं।

पर

राम
१५

मित्युच्यते। सधर्मः प्रधानेषु प्रविष्टिर्दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दोपबन्धत्वादुपाश्रुतं प्रधानवर्जितं
गोपुनिवेद्यते सामान्योपदेशात्। प्रयोजनं कुं उपायिनामयने मासमग्नि होत्रं जुहोतीति एवमादीनि प्राग
नीषामीयादेष्टुपाश्रुतसंबन्धो नवतियथापूर्वः पक्षः यथा तर्हि सिद्धांतो न संबन्धः॥ अनीधर्मः प्रतीष्टुं सं
घातात्प्राप्तमासीवत्॥ अस्त्यग्निर्धर्म एव विद्वान् अग्निं विनुत इति तत्रैवं समाम्नायते। हिरण्यशकुलसहस्रेणा
ग्निं प्रोक्षति। इक्ष्वाक्यमिष्टाग्निं प्रोक्षति॥ चेत्तस्य शाखया वकाभिश्चाग्निं विकर्षति। मंडूकेनाग्निं विकर्षति। तत्रा
यमर्थः सांशयिकः प्रतीष्टुं किं विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्तव्यं अथ स ह देवकर्तव्यमिति। तत्रैवं तावद्विचार्यते। कि
मिष्टकालमुदाये मिश्रं दत्तं तदतिरिक्ते इत्यान्तर इति। यदि समुदाये तत्तत्सल्लक्षितानां मिष्टकालानामगम्यमा
न विशेष सर्वसंशोद्धरणं विकर्षणं चायदावद्व्यान्तरं ततः स ह देव इति। किं प्राप्ते। प्रतीष्टुं क्वमिति। कुतः समुदाये
समिश्रं दत्तं वर्तते। कथमगम्यते। इत्यान्तरस्याभावात्। इत्यान्तरमेवायं नास्तिके मिश्रं दत्तं मिश्रं वर्तते। कस्मि
न्नग्निं निधीयतेति। कथं पुनर्नस्तीति गम्यते। इत्यान्तरं वैलक्षण्यात्। तत्र हि इत्यान्तरमस्तीति गम्यते यत्रै

यो २

कस्मिन्नवयवे गृहीत्वा कृष्णमाणे कृत्स्नः कृष्यते। कोमिप्रायः। यद्येको वयवो हस्तेन संयुक्तः कृष्यते न इव्यं
तरंकः प्रसंगो यत्तत्र द्वितीयं वयवः कृष्येतेति। अथ इव्यं तत्र मपितत्र कृष्यते तत्र इव्यं तत्र स्पसमवायिनां अवय
वानामपि निर्भागात् कर्षणमुपपन्नं। नवसंयुक्तसंयोगस्य इव्यं तत्र इते धर्मे एषो वक्तव्यते। नह्यवदेकाष्टपुलकेकाष्ट
एकस्मिन्ना कृष्णमाणे काष्ठेतराणि कृष्यते। यत्र हि परस्परव्यतिषंगजनितैर्बुद्धिर्भवति नावयवबुद्धिर्द्वयतेनापि
केन विदुमानेनानुमीयते तत्र इव्यं तत्र जातमित्युच्यते। इहनुयैवेष्टकाष्टगृहीत्वा कृष्यते सैवागच्छति नेष्टकात
राणि संधिस्थलस्यते तेन नावयवसंस्पृतिरस्तीति गम्यते। तस्मान्नास्ति इव्यं तत्रैतत्रेष्टकामिरामि विवृतं रीतेय
ननात्रमिष्टकाभिः कर्तव्यं। नवयवनमात्रेण कृतेन किं विदुष्टमस्ति तस्मादभिनिधानार्थनामिष्टकानां च यनस
मुदायोपलक्षितानामगम्यमानेविशेषे सर्वसामेव प्रोक्षेणं विवर्षणं च कर्तव्यं। पौर्णमासीवत्। यथाय एवं वि
धाने पौर्णमासीयजतेय एवं विधानमावास्यायजत इति आग्नेयादय एव कियेतेनार्थंति रंकिं विदेवमिहापीति॥ राम
~~यस्यैव स्यात्तद्वै कर्त्तव्यं~~ दित्तसंज्ञादर्थेनात्॥ वाशद्यात्क्षोविपरिवर्तते। नैतदस्ति प्रतीष्टकं कर्त्तव्यमिति कथं त

राम
१६

हिंस्यदेवेति। ततएतदुपेतो। अथांतरमिष्टकामिः क्रियते। तत्रानिर्निधातव्यः। तत्रवानिना होवर्तत इति। कथं
 परार्थेनेष्टकानां निर्दिष्टात्। इष्टकामिरश्विं विनुत इति। तृतीयया विनक्त्या पारार्थ्यमिष्टकानामवगम्यते। यदि
 त्रयनमात्रमत्रोच्यते तदिष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते। तत्र द्वितीयया विनक्त्या संयोगः स्यात्॥ तृतीयया संयोगो
 वाधेत तस्मादिष्टकामिरन्यत्र क्रियते। तत्रानिर्निधातव्यः। तदर्थ इष्टकाश्च यनंवेति। आह। नन्वेतदुक्तं तस्याभावात्
 अमन्यः पक्षः परिगृह्यत इति। अत्रोच्यते। नामावः प्रसङ्गात् तत्रैकबुद्धिः सावकी। द्विष्टकासु नाप्युक्त्यतेन वावयव
 अधिष्ठिते पुरीषलक्षणां। तस्मात्सकामसंयोगेणैकबुद्धेरुत्पादादेकमिष्टकाम्यो व्यतिरिक्तं प्रथममिर्निधानार्थमस्ति।
 यदिवा इष्टकासंस्पृतिरप्येकबुद्धेरवावगम्यते। यत्विष्टकाकर्षणेन द्वत्वाकर्षणमिति। सत्तंसंस्पृतो तत्र विच्छेदः
 क्रियते द्विविधानिर्दिष्ट्याणि स्यावराणि जंगमानि च तत्र स्थावरैषु विच्छेदो भवति। यथावनस्पतौ परेण गृहीत्वा
 दृष्टमाग्नौ नक्षत्रं लुप्यते स्यावराणां तद्वदमपि स्थावरं हीदमग्निं प्रयत्नं। तस्मात्सह देवप्रोक्षाणं विकर्षणं च
 कर्तव्यमिति॥ चोदयामसु स्यान्नुपैर्मास्यां तथा तस्यात्॥ अथ यदुक्तं य एवं विद्वान्यो ७ एमासी यज्ञत एव वि

हानमावास्या यजत इति नात्रासेयादिभ्यः किंविदर्थं तिरंतये हापीति। उच्यते। युक्तेष्वैर्णमास्यां तथाभावः॥
 सोदनासमुदायोहितत्रकर्मनर्वर्मसाध्यं विद्यते इह तु दवांतरमसीत्युक्तं। तस्मादैषम्यपैर्णमास्येति। पत्नीसंया
 जातत्वं सर्वेषामविशेषात्॥ अस्मद्वर्गणः। दादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति। तत्र श्रूयते। पत्नीसंयाजां ज्ञान्य
 हानिसंतिष्ठंत इति। तत्रायमर्थः। सांज्ञायिकः किं सर्वेषामपत्नीसंयाजा तत्त्वमुत्तमोत्तमादिति। शौदम
 वर्जयित्वा संदेहः कियते। तस्य हि मानसात्ताववनेनोक्ता। किं तावत्प्राप्तं। सर्वेषामपत्नीमिति। कुतः। अविशेषा
 रश्च विशेषणव्यते। पत्नीसंयाजां ज्ञान्यहानिसंतिष्ठंत इति। नच कश्चिदिशेष आश्रीयते तस्मात्सर्वेषामिति॥ ॥ लि
 गाद्याप्राप्तमात्र॥ वाशब्दः पक्षव्यापृत्तौ। प्रायुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजां ज्ञाततास्यात्॥ कुतः। स्त्रिंशो लिंगं नवति पत्नी
 संयाजां ज्ञान्यहानिसंतिष्ठंत नवतिरनुपहरति त्रसंस्थितो हि यज्ञ इति यस्मिन् न हनि त्रसंस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नी
 संयाजां दशोयति। कथं हत्वर्थना संस्था निदिश्यते यस्मादिमान्यहानिसंतिष्ठंत नवतिरनुपहरति त्रसंस्थितो हि
 संस्थितान्यहानि तस्मादेषु पत्नीसंयाजां ज्ञाततेति। संस्थितिश्चाप्यहानि। अपि वयेद्यहः। सुपत्नीसंयाजां ज्ञाततां तेष्वसंस्था

राम
 १७

दृश्यते कीर्त्यमाना तस्मादसंस्थायाः पत्नी संयाजानता याश्च सामानाधिकरण्ये असंस्थां च प्रागुक्तमात्र
दृष्ट्वा प्रागुक्तमादेव पत्नी संयाजानता मध्यवस्थामः॥ अनुवादो वादी ज्ञापयान तं संस्थापनस्य॥ वाग्राहः पक्षे वा
वर्तयति नैतदस्ति प्रागुक्तमात्र पत्नी संयाजानता तासां दिति किंतु हि सर्वेषामविशेषात् यदुक्तेषु पत्नी संया
जानता तेषां संस्था दृश्यते तस्मादसंस्थायाः प्रागुक्तमादको पत्नी संयाजानता निषण्णमिति नैतदेवं विधिमूलं
दर्शनं नान्यप्रमाणमूलं। अतो मृगतृष्णा रूपमेतद्वरीन। यदप्यसंस्था हेतु रिति तदपि न स्यात्। उक्तं हि स्मृतिरा
स्तु राहृ पूर्वकला दिति। न च सामानाधिकरण्ये असंस्था पत्नी संयाजानतयोः पत्नी संयाजानता सर्वेषामङ्गांश
हेतुगम्यते। असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुक्तमादको यदेतदसंस्थितो हि तर्हि यज्ञ रति अर्थवाद एष पत्नी संयाजान
ततास्तु तर्थाः॥ तथा स संस्थितो यज्ञ चिरेण संस्थातस्य तत्सालोच्यते। यस्माच्चिरेण संस्थास्यते तस्मादेव
लुप्यता पत्नी संयाजानतान्यहनि नैवं लितिसंतिष्ठमाने षेवाहः संचिरेण संस्थावचनं पत्नी संयाजानता प्रसंसा
यं संस्थावंति हितान्यहनि। अवश्यं दय एषां शेषः पदार्थाः न विपर्यते यथा दीप्तो नोचनवचनं न क संस्था

पनेस्यार्थवादः एवमेतद्रष्टव्यं। वरुणपात्राभ्यां वा एषोमिधीयते यदि क्षितोः होरात्रे वै वरुणपात्रो यदि वा
 संस्थापयेदनुमुक्तो वरुणपात्राभ्यां संस्थाप्यो वरुणपात्राभ्यामेवोन्मुच्यते आत्मनो हिंसाया इति अनु-
 मुक्तः स वरुणपात्राभ्यां न तावद्दीक्षया मुच्यते अथ श्रुत्यो हि दीक्षोन्मोचनार्थः ॥ यदेवमुच्यते वरुणपात्राभ्यामे-
 वानुमुच्यते इति वरुणो नियमास्तदा नो विवर्ज्यते मानालो येष वादो भवति एवमिह पितृवशे संस्था मालो व्यासं स्थि-
 तवचने भवतीति ॥ ॥ स्थापनारम्भविधानादतेलिंगविरोधात् ॥ वात्राद्याप्यदो विपरिवर्तते। भवेदा प्रायश्चित्तमात्र-
 पत्नी संयाजोततानस्यारम्भोत्तमैरेषा विधीयते। कथं तर्हि सामान्येन पत्नी संयाजोतान्यहानि प्रवृत्तीति तत्रांतेलि-
 गविरोधो भवति। पुनर्यायेन प्राप्तिरिति। पत्नी संयाजोतान्यहानि संतिष्ठत इति नैतदुक्तं भवति शिष्टमवलुप्य त-
 तिसंतिष्ठते नानुष्ठीयंत इति कर्तव्यं पार एषु परमतीति। तेषु सह क्रियमाणे हस्वपत्रपंकस्मिंश्चित्पदार्थे वस्थाया-
 वक्ष्यमपरस्याङ्गः पदार्थोऽनुष्ठातव्यः। तत्रानियमप्राप्ते पत्नी संयाजोतस्याप्यमिति नियम्य तत्तस्यावस्थान-
 स्येतत्प्रयोजननैकथमहरंतरस्य पदार्थोऽनुष्ठानेन योगपद्यमनुष्ठेतेति। एतच्च दृष्टमवकाशं यस्मिन्नैत-

स्थान

राम
 १८

एन शक्यं कल्पयितुं तत्र दृष्टं। तत्र नपत्नी संयाजां ततां ज्ञांत्यस्य प्रयोजनं न विद्यते तस्मात्प्रागंसात्
संयाजां ततितिन्यायनप्राप्ते लिंगदर्शनमसंस्थितो हितं हि यत्त इति ॥ ॥ अत्राप्यस्य सामीचेनीनां प्राथम्यं
न वन्मः स्यात् ॥ सोदरो पूर्णमासे तत्र सामीचेनीः प्रत्योच्यते त्रिः प्रथमामन्वाहुर्विरुत्तमामन्वाहेति तत्रैषोध्यः
संशयिकः किं सधर्म एष्येव तत्र स्थाप्योवाजा विरम्यसितव्या। उत स्थानवन्मोकेनपि प्रथममुच्यते सा विरम्य
सितव्येति कुतः संशयः। उभयथोपपत्तेः यद्येवमस्मि संवेधः कियते यासां बुद्धिरितानां सामीचेनीनां प्रथममुच्यते सा विरम्य
रम्यसितव्येति ततः प्रयोवाजायाज्ञेयधर्मः अथैव विज्ञायते प्राथम्यसंयुक्तं विज्ञेयमिति ततो वचनस्य स्थानधर्मता
किं तावत्प्राप्तं चैव धर्म इति। कुतः प्राथम्यस्य व्यक्ता संवेधात् व्यक्तेरप्यासेन कथमवगम्यते स्त्रीलिंगनिर्देशात् व्यक्तिवि
शेषो हि स्त्रीनामयदितदिशेषः प्राथम्यं स्यात्ततो लिंगविशेषः अपि निर्देशो वक्तव्यते। सापि स्त्रीभ्यासेन संनंत्यते अ
थ प्रथममनुब्रुवता विरम्यसितव्यमिति ततो व्यक्तिविशेषेन विवक्षेत तत्र स्त्रीलिंगविशेषनिर्देशो नोपपद्यते अपि
ववाक्यभेदः प्रसज्येत प्रथममुक्तं विरम्यसितव्यं प्रथममुक्तां विरम्यसितव्येति मत्तं ह्ये पुनः प्राथम्यं लक्षितं तापां

भा. न.
१६

बोधमः उच्यते। तत्रैकार्थविधानेन न भवेदाक्षमेदः। अपि च कृत्वा प्राथम्येन स्त्रीसंबन्धते वा केनाभासः तस्माद्बो
धमैय च तत्र स्थपवाचा जा विरम्य सितमेति एवं प्राप्ते मृमः योयं सामीचेनीनां प्रथमाया विरम्य स उच्यते स प्रथमस्य
न निमित्तो धर्मः नर्तः कस्याश्चिद्धानि निमित्तः कुतः न हि हस्तैः पित्रैवे दे प्रथमानामका विदुषि घतेया विरम्यस्य
तत च प्राथम्यमूलक्षणा र्थे स्यात् इत रस्मिन् दोश्रुतिर्न लक्षणा श्रुतिश्च ज्ञा यसी लक्षणायाः तस्मादस्मत्पक्षः अथ
यदुक्तं स्त्रीलिंगसंबन्धा तस्मात्पक्ष एव श्रुतिर्विक्लव न विनिष्यते स्त्रीलिंगोपपत्तिः। अत्रोच्यते। गुणवचनानां हि शब्दानां
माश्रयतो लिंगवचनानि भवन्तीत्यविशेष्यमाणा यामपि व्यक्त्या देव शंप्राप्तलिंगं तदाश्रयभूतं गुणस्य भवति अविधि
स्ति ते पितस्मिन् लिंगविशेषो निर्देशो नुवादभूतो भवत्येव। यथा श्रुतः पुमान् श्रुता स्त्री श्रुतं न पुंसं श्रुत एकः श्रुतः
दो श्रुता बहव इति श्रुतांशो दीमानयेति यद्यपि राघानयने विधीयते श्रुतसंबन्धमात्रविधित्वा भवति न तत्र लिंगे
न विशेषणं क्रियते तथाप्यनुवादभूतस्त्रीलिंगनिर्देशो भवत्येव श्रुता मानयेति। अनुवादभूतत्वाच्च न को कदापि
भेदो भविष्यति। एवं वसति यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिंगसंबन्धः श्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाम्यसेन संबन्धेन लिंगस्य यदि

श्रुतिः

राम
१६

न ३

लिंगस्यैतेन संबंधो भिधीयते प्राथम्यस्यानुवादता कल्पे तप्राथम्यस्य संबंधे धर्माधीयमाने वाक्यं भिद्ये
 तत्रापि नैवात्र विवदितव्यं प्रातिपदिकविशेषणं स्त्री शब्दः स्त्रिया यस्यातिपदिकं वृत्ते तेषां वादय इति ॥ तदे
 शेषणस्य पदात्तरण संबंधो भवति यथा राजपुरुषो गच्छतीति यदा तु प्राथम्यस्याप्यासेन संबंधः तत्र प्राप्तमनूय
 तस्त्रीत्वं यानि सामिधेनीषु वचनानि च वक्ताः स्त्रीलिंगं च रश्चः तत्र यत्प्रथमं वचनं तस्याः अयं रश्चः वचनानां च
 शब्दानां माश्रयतो लिंगवचनानि नवतीत्यविशेषिता यामष्ट विस्त्रीलिंगं तविष्यतीति यत्प्रथमं वचनं तत्तद्विरा
 हेति स्त्री वसाञ्जुसामिधेनी तस्माच्चिः प्रथमामन्वाहेति प्राप्तस्य लिप्सानुवादः चिः प्रथमामन्वाहविरुत्तमांताः पंचद
 शसंपद्यन्तीति पंचदशांतां सामिधेनीनां संपत्तेरैव वचनस्य मानं परिपूर्णया नूवो भवति नर्त्यवयवस्यापि
 पूर्णवसमिधेन वती नर्गवयवः । तस्मात्प्राप्तानुवादे लिंगस्यैति प्राथम्यस्य धर्मे निर्वः ॥ २५ ॥ चोपपन्नवदा
 वृत्ते तां मलीया । सो दशी पूर्णमासौ दशी पूर्णमासामाख्यं कामो यजेतेति तत्रां नर्णीयेष्टिः समाप्ता ॥ २६ ॥
 आ वैलवमेकादश कपालं निर्वपेत्सरस्वत्पैव रुक्षे रस्वते द्वादश कपालं मन्त्रये भगिनेष्टा कपालं निर्वपेद्यः

त २

कामयेतान्नादः सामिति नित्यवदेके न गिन मा मनेति आरुतिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यावज्जीवं द
 र्शपूर्णमासामायजेतेति। तत्रैष्ट्यावृत्तौ सदेहः। किमारंभणीयायावर्त्ततेनेति किं प्राप्ते। आवर्त्ततेति
 सप्तदेवकर्त्तव्येति। कुतः। एवं प्रयोगवचनो न्युह्येतीति। प्रयाजवधयागभूताः प्रयाजा आवर्त्तन्ते। एव
 मंगभूता आरंभणीयायावर्त्तन्ते॥ सप्तद्वारंभसंयोगात् एकः पुनरारंभो यावज्जीवप्रयोगात्॥ वात्राद्यः पक्षं या
 वर्त्तयति। नेतदस्ति यदुक्तमारंभणीयावर्त्ततेति सप्तदेवकर्त्तव्या। कुतः। आरंभसंयोगात्। दर्शपूर्णमासयो
 रारंभे संयुज्येते। साधारणश्च सर्वेषां प्रयोगाणां मारंभः कथं। अग्नीनां वायसर्वः संकल्पयति पर्वणि पर्वणि म
 यादर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्या वित्येवं वाधवसाय दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्या वित्यारंभणीया क्रियते एष एवास्या रंभो
 दध्यवसानो नाम तत्र साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणां यावज्जीवप्रयोगात् अथपि प्रथमं प्रवर्त्तनमारंभस्य पृथ
 मप्रवर्त्तनेन सर्वप्रयोगाः कृतान् भवन्ति। तस्मात्सप्तद्वारंभणीया कर्त्तव्येति॥ ॥ एवं वा॥ इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तन्ते। राम
 रंभणीया। यस्तु प्रथमः पदार्थ आरंभ इति। तत्रैष संशयः किं दर्शपूर्णमासयो रारंभमाणा योरारंभणीया प्रथम २०

मपदार्थसम्यक्करोति। उतपुरुषस्यारभमाणस्यप्रथमं दृष्ट्वा पूर्णमासयोः प्रवर्त्तमानस्यारभणीयाक
र्त्तारमारभणयोग्यं करोतीति। किञ्चा तं दृष्ट्वा पूर्णमासयोः प्रकरणत्रयोरारभे स्यात्। पुरुषसंबन्धेन फलं कल्प
यितव्यं भवेत्॥ तस्मादृष्ट्वा पूर्णमासावर्त्तमानं च दारभमेव दिष्ट्वा च तौ प्रत्यारभे स्यात्॥ यथाप्रयोगाव
त्रौ प्रपाज्ञाः सद्योऽर्भसंयोगात् एकः पुनरारभे नार्थो ब्रूव्ययोगात्॥ सद्यो न विवक्षितमिति कुतः पुरुषारभ
संयोगात् पुरुषे दृष्ट्वा पूर्णमासावारभमाणे विधीयते कुतः निर्वपेदिति हि श्रुत्या कर्त्तृसंबन्धः क्रियते तत्र पु
रुषप्रयत्नवचनं विवक्षितसार्थं भवति। इतरथापदार्थमात्रे विधिसिद्धे कर्त्तुः प्रयत्नमविवक्षितं स्यात् प्र
योगवचनप्रामेयानूद्यते। यत्कर्त्तृसंबन्धे फलं कल्पयितव्यं तन्न कल्पयिष्यते। कृतारं भणीयाकः पुरुषः
प्रयोगवचनेन यहीष्यते। एवं वेदे तु स्मिन्नेवारभे कृतारं भणीयाकं कृते पुरुषे तत्र प्रयोगाद्यावद्ब्रूव्ययोगे कृत
रभणीयाकः पुरुषो भवति। प्रथमं दृष्ट्वा पूर्णमासावर्त्तमाणः कृतारं भणीयाको जातः द्वितीयादिष्वप्ययोगेषु द
ृष्ट्वा पूर्णमासावारभमाणः कृतारं भणीयाको जात इति योग एव भविष्यति। अथोच्यते। समाने ह निश्चारम्

वचन

न.
२१

मान इति न वति। न वद्वितीयादिषु प्रयोगेषु समाने ह निरुतारं मणी या को साविति। अत्रोच्यते द्वितीयादि
यपि प्रयोगेषु समान एवाह निदरी पूर्णमासावारं प्रमाणेन सौ चतारं मणी या को जात इति। योग्य एव न वि
ष्यति॥ अर्थः मानसं योगान्मं चेदु शेषमवः स्यात्तत्रा बो दितमप्यसं बो दितमिधानात्॥ स्तो दरी पूर्णमा
सा तत्र निर्वीप मंत्रः। देव स्यत्वा सवितुः प्रशवे श्विनोर्वा क्रिया पूरुषो हस्ता मामय येजु ह्यनिर्वपामीति। तत्रैवा
र्थः सांशयिकः। किं सवित्र शिव पूष राधानं विद्वतो कुरु उता चू ह इति। तत एतन्नावतरी ह्यते कर्मणी समवे
तमर्थमेते राद्या अभिद इति। उता समवेतामिति। यदि समवेतं मूहिष्यंते। अथा समवेतं मविद्वताः प्रद्या ह्यते
तदुभयमपि स रूपरा ह्यते। किं तावन्नः प्रतिभाति तत्र समवेतमभिवदंतीति। कुतः एतद्विमंचपदानो दृष्टं
योजनं यस्य समवेतमर्थं प्रकाशयतीति। तत्रा समवेतार्थं प्रकाशनेन किं विदपि दृष्टं प्रयोजनं। समवेतानो
त्पकाशने दृष्टमस्ति। तद्यदि समवेताभिधायिन एते रादा ह्यतः प्रयोजनवंतः कथं पुनः समवेताभिधा
यिनः। यदि नाम सवित्रादयः राद्या अभ्यादीनां वावका न वेयुः। यदि वा सवित्रादयो देवता विशेषादत्र

राम
२१

पूर्णमासयोः सुस्तनं त्रपदानामदृष्टार्थतामाभूदित्यन्यतरदध्यवसीयते। मात्रवर्णिको देवताविधिः
 सवित्रादयो वा शब्दाश्चान्यादीनां वाक्का मवे युस्तैस्तस्मादर्थवत्तादन्यतरदध्यवसयं। अत्राह नन्वनेये
 इति तत्रावयवभूताः सवित्रादयो आदीनां वचना अपि संतोऽप्यादिभिः प्रकाशिताया देवताया न किं विदुषः
 धिक्कुर्वुः नोऽस्त्यपि सवित्रादिवचना एवमात्रवर्णिकाः शक्तवन्त्युपकर्तुं॥ अत्रोच्यते॥ पृथग्वाक्या न्येता
 निमविष्मंति। तेषां जुष्टं निर्वपामीति साधारणोऽनुषंगः। तानि वाक्या निदर्शयन् पूर्णमासयोर्युगभूतानि यद्येत
 देवतान्यत्र हवींषि विधेते ततो वक्तव्यं तदर्थं पक्षमात्रवर्णिको देवताविधीयते। अत्रादिवचना तावासा
 वित्रादीनां पृथग्वाकानि व अग्निवाक्ये न वैकल्पिकानीत्येवं प्राप्तं नूनमः नैवमादी न्यहितयानीति। अत्रोदि
 तोऽहो न प्राप्नोति चेदिति मिथ्यानामं च स्यति। तत एतद्वर्ण्यते। असमवेता भिद्यन्ति नः सवित्रादय इति। के
 यो न ह्यत्र सवित्रादिदेवत्यं कर्म बोध्यते। न वा आदीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः। अत्राह नन्वर्थपक्षे न्य
 तरदध्यवसीयेत सुक्तं स सेत। देवकर्मणि सवित्रादिवाक्या न्युपपद्यंते। अग्निवचना त्वेवा सति याहुविषोदे

त्ये

सं. न.
३९

वता सामंत्रवचनेन प्रकाराशयितव्या। सवित्रादयश्च राक्षानिर्वीपवाकेषु प्रकारानार्थानां ते हविर्देवता
प्रकाराशयंत उपपद्यन्ते नान्यथेति। अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना इत्यप्रवसीयते। अत्रोच्यते। यद्यक
ल्पमानान्नानर्थक्यमेषां स्यात्ततो न्यतरत्नत्वे तार्थमिदं यानसंयोगात्तत्रेषु शेषे भवतीति न त्वेवमल्पमानेन
नर्थक्यं। तस्मान्नान्यतरस्यापि कल्पने किं विदस्ति प्रमाणं। न च बोधंत एतच्छ्रुत्वा देवताः तत्राशेदितमप्राप्तमूढ
बोदिता मिथानाह। अथ यदुक्तं प्रत्यायकेन राक्षसेन प्रकाराशयंतं तत्र देवताः तत्राशुत्तानां प्रकारानेन किं विदस्ति
प्रयोजनमिति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते। ततश्च तेन कारणेनाश्रुताना
वचनं न क्रियते सवित्रादिभिः राक्षैः केन तद्विकारणेन क्रियते। इतरार्थं प्रयुज्यते निर्वीपस्तु तर्थादेवस्य सवित्रः
प्रसवे देवेन सवित्राय जमानेन प्रसूते उदिरे वा सवितरि अश्विनोर्वीक्ष्योपरि क्रयमभिप्रेत्य यजमानो धे
पत्योर्वीक्ष्यो अश्विनो र्हितावम्याधेये अश्वदानेनाश्रितवंतौ वा तद्यज्ञफलमश्रुवाते तरवाहू इति त्वेवाहू
अपदिशति। देवता च व्योर्वी अश्विनो रेतौ वाहू इति। एषणं तु यजमानमेव मन्यते पुरुषातेः एवं सर्वेति

भावो ३

राम
२२

वीमविशेषप्रकारानार्थः अत्राह। कस्मान्नोत्सृष्टः सवित्रादयः शब्दाः प्रकरणंतरे सवितारमश्विनौद्व
एवाभिवदतिलिगेनतत उत्सृष्टमाणाः प्रकरणेवाधितुमर्हन्ति। अत्रोच्यते॥ सवित्रादयः परविशेषणं विभक्ति
श्रुत्याक्रियंते। प्रातिपदिकार्थस्त्वयतिरिक्त इति गम्यते। तत्र लिङ्गं श्रुत्यावाध्यते। लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्थं प्रका
शनेदेवतार्थमिति सत्त्वेदेवताभावाद्यत्र देवतातत्रोत्कर्षति॥ विभक्तिश्रुतिसुप्रातिपदिकार्थं पदार्थं तिरविशे
षणं ज्ञापयति तत्रेहातिपदांतरे श्रुतिश्च लिङ्गाद्वलीयसी। तस्मान्नोत्कर्षः। आह। यदासतित्रादयो यजमान
परास्तदासत्रेकथमनूह इत्युच्यते। जोषणार्थमिदं वाक्यं नानुज्ञापनार्थं अजोषितस्य जोषणं कर्तव्यं। तत्र दृष्टो
र्थं नृहंसापनं पूर्वोक्तं न नतंतददृष्टार्थमापद्येत्। अपि च नृहं निर्वर्णामीति जोषणं करणं निर्वर्णामीति न
वशदेनोच्यते। सवित्रः प्रसव इत्यनुज्ञा निर्वृत्ता परविशेषणार्थं कीर्तयेत्। अननुज्ञातमपि निर्वर्णं शब्दार्थं कु
र्वादेवनतजोषितेन यागः श्रूयते॥ तस्माज्जोषणार्थः सवित्रादयः शब्दानोद्दिष्यन्त इति॥ गुणशब्दस्येति चेत्।
तस्मिन्नेव वाक्ये दशोष्टं मासयोरनजेषुष्टं निर्वर्णामीति समाम्नायते। तत्रायमर्थः सांशयिकः किमनि

भा० न०

२३

वि

शब्दोपि विस्तृतो नोद्यते सोऽपि न समवेतवचनः॥ उक्तो हितव्यः॥ समवेतवचनो हि स इति किं प्राप्तं। एवं चेत्तत्र
संशयः सोऽपि गुणशब्दस्तथैवा समवेतवचनः कुतः॥ सवित्रादयोऽस्मिन्वाक्ये समवेतवचनाः। यद्यपि शब्दोऽप्यस
मवेतवचन एवमवैलक्षण्यं प्रविष्यति। अवैलक्षण्यं च न्याय्यं। यदिसमानं कारणं तेन न्यायेनावैलक्षण्यमुच्यते
समानं चेह कारणं य एषां शब्दानामर्थः। स इह प्रयोगेनास्ति। अत्र ये जुष्टं निर्वचामीति अस्यार्थः। स इह नास्ति न
ये जुष्टं निर्वचामीत्यनेन जुष्टस्य निर्वचयितुं तेन चेह जुष्टस्य निर्वचयितुं। अजुष्टं चेह निर्वचयितुं। निर्वचयितुं चेह
तज्ज्ञोष्यते। तस्मान्न समवेतवचनः। तस्याप्यश्रुतार्थस्य वचनमुत्तरार्थं प्रयुज्येत निर्वचयितुं सत्यं चेति। तस्मादे
तदपि सूते नो हितव्यमिति॥ न समवायात्। नैतदेवं। समवेतवचनोऽयमेव जुष्टं निर्वचामीति। न च तदुक्ते
जुष्टस्याच निर्वचयितुं न च जुष्टं निर्वचयितुमिति। अत्रोच्यते। नैव जुष्टस्य निर्वचयितुं न वाक्येनोच्यते। किंतु हि
निर्वचयितुं जुष्टकरणं अत्र ये जुष्टं करोमीति॥ एवं हि दृष्टार्थं भवतीति। अतोऽत्र कारणत्वादेव लक्षणमेवं राम
यं। तस्मात्समवेतवचनोऽपि शब्द उक्तव्यश्च विस्तृतोऽपि विस्तीर्णः॥ एवं वा गुणशब्दस्तथैति चेत्॥ दशोऽष्टमः पृ० २३

यो रामनंति। धान्यमसिधिनुहि देवानिति दृष्टदितं दुलाना वपतीति। तत्र धान्यराष्ट्रं प्रति संशयः किं समवेतं
वचनो न वेति। किं प्राप्तं। यो यं गुणराष्ट्रं स्वलक्ष्यते धान्यराष्ट्रेनासौ समवेतवचनः स्यात्। धान्यराष्ट्रे हि धान्यम
भिवदति। न तु धान्यमप्यते सन्नुषे हि धान्यराष्ट्रे वत्तेतं दुल्लेखे बोध्यमानेषु धान्यप्रकारानं क्रियते। तदेव समवे
तस्य प्रकारानेऽदृष्टं यथास्मादिति। तस्माद्विदुः सति पुनो हितव्यमिति॥ ॥ न समवेतमात्रं॥ नैतदेव समवेतं हि वा
न्यराष्ट्रार्थः सहितं दुल्लेषु वत्तेतं तद्विकारत्वात् लक्षणयोऽप्यथाकारिकेषु शालयोऽभ्युज्यंते गावः पीयंत इति श्रुत्यु
पादानेऽदृष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणराष्ट्रः पारकल्पते। तस्मात्समवेतवचनो विकारे चो हितव्यमिति। प्रयोजन
मलीशक्त्या नामयनं पञ्चिंशत्सं वत्सरतत्रे हंसमान्नायते। संस्थिते संस्थिते हनिग्रहपति मृगयो याति सतत्र यान्त्र
गाङ्गति तेषां तरसाः सवनीमाः पुरोडाशमवतीति तत्र विकारेण धान्यमसिधिनुहि देवानिति प्रयोगं कर्तव्यं यथा
पूर्वः पक्षः। यथा सिद्धांत ऊहः कर्तव्यः। मां समसिधिनुहि देवानिति॥ नोदितं नु परायत्तादिधिवदविकारः स्यात्॥
सौदरी पूर्णमासौ दरी पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति तत्रे गनिगदः उडोपहृते त्यवमादिः तत्रे दमान्नाय

ग. न.
२४

नोरेव्या अक्षयव उपहर्तो तत्रेदं तावत्परीक्ष्यते । किं समवेतवचनो यज्ञपतिश्चादुता समवेतवचन इति कथं
समवेतवचनः । यदि यज्ञपतिश्चैव वचनं यज्ञपतेरुपकारकं ततः समवेताभिधायी । अथैतत्स्वतन्त्रं ततो न स
+ उपहृतामनुष्याय इमं यज्ञमवाप्ये च यज्ञपतिं वर्धनिति । तत्रायमर्थः सांशयिकः किं वक्तव्यं जमानके यज्ञप
तिश्चादुहितव्य उता विकारेण प्रयोक्तव्य इति । १५ मवेताभिधायी । किं प्राप्तं । उहितव्यः समवेताभिधायी कथं य
ज्ञपतिश्चैव वचनात् यज्ञपतयः प्रोक्तं हंते इडापदाने पक्षे अपदे यज्ञपतिश्चैव अभिधीयते । तस्मान्मुख्यः पक्ष
यः इडास्वतौ जयव्यः तस्मादर्थे विप्रकृषा न्नेडास्वुतिः । अतो यज्ञपतिश्चादुहितव्यः । यस्यैव हीदनीत्यनेन
एवोत्साहसंस्कारेण संस्क्रतो न स्यात् । तस्मात्सर्वे वृद्धिसंस्कारार्थे वदितव्यः । सर्वेषु वदितव्येषु वक्तव्यं नैपा एवं
मेवम् । । वौदिते तु परार्थत्वादिविधिवदविकारः स्यात् । वौदितमपि यत्समवेतं परार्थं विकीर्णं तेन स्वसंस्कारा
र्थे तदपि अविकारेण प्रयुज्यते । तन्नोहितमस्याप्यर्थत्वात् । अत्र हि यज्ञपतिवचनं वृद्धिविशेषणार्थं च राम
दिवचनं वेडास्वुत्यर्थं कथमवगम्यते । इडापदानेनैकवाक्यत्वात् । इडापकरणञ्च । अथ यदुक्तं गम्यतम् २४

डापदानेपेक्षं यज्ञपतिरुद्धि वचनं तेषामुत्साहकमुपहृतामनुष्यापेयज्ञपतिवर्द्धयेदुरिति अत्रोच्यते स
यो हैवं विद्वानिडावावस्तीत्यभिवायाथ प्रतिपद्यते इडापहृतो य हृते डोपास्या इडा कयामि इडापहृतो ह स्तेना
वगम्यते यस्यैष आरम्भः स इडाया मे च इति तन्मध्यपति तश्चोपहृतामनुष्या इत्येवमादिर्ये ज्ञपतिवर्द्धनित्त
स्तस्मात् इडा मुपकातुं वदितव्य इति वाक्यादवगम्यते । समर्थश्चेजोपकाने यजमानं तु प्रोक्ता हवितुं वादि
तय इति नास्ति वाक्यं केवलं च दिते सामर्थ्यमस्ति । न च सामर्थ्यमात्रेण वाक्यादते विनियोगा भवन्ति । इडाप
करणं चैकैव मनुष्यं हीतं न विष्यतीति । इडावाचसं हेकवाप्यता । तस्मादियं वचनव्यक्तिः । उपहृतामनुष्यापे
यज्ञपतिवर्द्धयितुं समर्थ इति । तत्र यज्ञपतिविशिष्टा उद्धिर्वक्तव्येति एकस्मिन् न पियजमाने कीर्तिते भवति
विशेषणकार्यं तस्मादविकारः साधिविरा । यथायत्र यजमानो गुणभूतो विधीयते तत्र येन केन विद्यमा
नेन सविधिः सिध्यति यथा यजमानेन सामितौ दुंबरी भवति । शुक्रं यजमानेन चारभत इति ॥ ॥ विकारस्तत्प्रय
ने स्यात् ॥ अस्ति रजोऽर्णमासयोः सक्तवाकः । सक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्रेदं समाम्नायते । अयं यज्ञ

मानायायुराशास्तइति। तत्रायमर्थः सोऽत्राधिकः॥ किं वक्तुं कर्तुं केवि कारे यजमानाश्चः ऊहितमनुते
 ति। किंप्राप्ते। अविकारेण प्रयोक्तव्यस्तथासामर्थ्यमनुगृह्यते। न चायं समवेतवननः परार्थे न सत्र यजमानाश्च
 युराशास्तइति। आयुराशासने यजमानस्य न कश्चिदष्टौर्ध्वः संजन्य ते तस्मादायुराशासनमदृष्टार्थं यजमा
 नविशिष्टाशीरेकेनापि यजमानेन कीर्तितेनेयथाश्रुता तथा ह्यतामवति। यथायजमानेन संमितौ दुर्वरीभव
 तीति वयेत तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमित्येवं प्राप्ते वृमः। विकारः स्याद्दृष्टत्वात् यजमानप्रधाने कथं
 यजमानप्रधानं। एवं श्रूयते। सूक्तवाकेन प्रस्तरं पहरतीति। यदि सूक्तवाकः प्रस्तरं पहरति तत्साधनं तत्फलं
 वा प्रकाशयति ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति। प्रहरणं फलमायुराशासनं कल्पितं यजमानायुरा
 शास्ते एतेन कर्मणेति यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति। तत्रैव यजमानः फले प्रति प्रधानभूतो न संकीर्त्यते
 तेन न प्रहृतं स्यात् तस्मात्सर्वे समवेताः संकीर्तयितव्याः॥ सर्वेषु च कीर्तमानेषु वक्तुं न भवति। तस्माद्दृष्टं
 जमानस्येति। अथैवैवागात्तदर्थं पुनर्विशिष्टं प्रतीयेत अस्ति जातिर्यमः॥ तत्र सुब्रह्मण्यनिगदः समाजा

राम
 १५

तद्द्रागच्छ हरिवद्रागच्छमेवातिथेर्मेषेवमादि। अग्निपुतिवद्भूयते। आग्नेयीसुप्रसम्पन्नाभवतीति।
तत्रेन्द्रादस्यस्थानेऽहः क्रियते। अथेदानीं हरिवद्रागच्छेतेवमादिषु संशयः। उदित्वयंनेति। किंप्राप्तं। तद्विशिष्टं
प्रतीयेत तेन विशिष्टमिन्द्रपदस्थानेऽहः क्रियते। अथेदानीं हरिवद्रागच्छेतेव। एतेन विशेषेण विशिष्टमविवक्षितं
मेव वचनं प्रतीयेत। कुतः। असंयोगात् तदर्थेषु नैषां चानां तदर्थेषु संयोगे हरिवद्रादिषु न हरिवद्रादयः स
मवता इंद्रे विद्यंते गुणः प्रमाणमावात। अविद्यमानास्तस्योच्यते। एवं प्रसार्थः प्रतिज्ञातो भवति इत रथा लक्षणा
स्वात्। न हरिवद्रादत्तं यउच्येरन् हरिवद्रादिभिः सास्यगुणो लक्ष्यते। अथासमवेतवचनं। मुख्याथी एव भविष्यति
आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यंतीत्युच्यते तथा स्मृत्यक्ष एव। तस्माददृष्टार्थं गुण उच्यते इति अविज्ञारेण प्रयोगः स्वात्।
तत्रैवं वचनं यत्किमेव तद्द्रागच्छ हरिवद्रागच्छेति हरिवद्रादीनस्य गुणानां रोपयति हरिवद्रादिभिः संवद्यमान इंद्रे
सुखकारी भवति। शक्यते वा निरूपितैः संवदयितुं तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः। अथोच्यते। अस्मादेव स
मानाधिकरणवचनं हिंद्रेते गुणा विद्यंत इति। तन्न। अविमाने अपि स्तुतास्य सामानाधिकरणवचनं सुपपद्य

अरण्यात् राजानं सोमं पिबति ४

भा.ल.
२६

तैव यथेन्द्रो ह स्पतिर्देव दत्त इति ॥ ॥ कर्मानां वा देवमिति चेत् ॥ इति चेन्न वान्यश्रुतिः अवि कारेण हरिव
दादीनां वचनमिति कर्माभावादेव स्यात् यद्ये ते गुणा इन्द्रे न भवेयुः कर्मजास्ते ते गुणाः इन्द्रस्य विद्यन्ते ॥ हरिव आ
गच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरीताम्येष सच हरतीति ॥ मेघातिथेर्मेघेति मेघातिथिं हिका एवाय न मेघो
भूता जहार वृषणश्वस्य येन कानाम दुहिता पभूवतामिन्द्रश्च कृये गौरावस्त्वं दिव्यति गौरमृगो भूत्वा विषसर्वं हर
ति ॥ मेघातिथेर्मेघेति त्वनैरिमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते तस्मात्समवेतवचना हरिव दादयः शब्दाः ॥ तथा सतीन्द्र
सयायो आर्यं त इति नादृष्ट कल्पना भविष्यति ॥ तत्रैवं वचनव्यक्तिः इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छेति हरिव तादियु
एव यः त्वं स आगच्छेति ॥ लक्षणा वा दृष्ट कल्पना या ज्ञायसी ॥ तस्माद् दूहितव्या हरिव दादयः शब्दा इति ॥ न परार्थ
त्वात् ॥ नैतदेवं परार्थं हि हरिव दादयः शब्दा इन्द्रस्तुत्यर्थः ॥ सुतये हरिव दादिसं वचोस्य क्रियते ॥ तस्युरस्ता देवोप
वर्णितं ॥ सुतयं वाग्नेरथै तैरिमिसं वधः शक्यं ते कर्तुं ॥ यत्नं ते समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते तेषां द्वापरपक्षौ वा इन्द्र
हरि इत्येवमादिभिर्वचनैस्वगता इति ॥ तन्न न हीमानिव वचनानां इन्द्रस्य संवधिनो हरी विदधति ॥ न ह्येवमभिसे

राम
२६

पूर्व २

५. क्रियते। यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ तविंदस्य हरी इति तत्र हि हेनुरूप दिश्यते। ताम्यां लेष सर्व हरतीति न ही
प्रसिद्धताम्यामिंदः सर्व हरतीति। सिद्धो हि हेतुर्मेव नित्यप्रसाधः। यथा ल्विमौ हर्ती रौ प्रसिद्धौ कालेन सर्व मपदी गते
इति तथा नेंद्रप्यायेत्यत्र श्रुति शेषः। तत्रैभिरभिधानमनेः। प्राप्नोतेव अथेन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयते इत्युच्यते तथा च व
रुमिधेनु। इन्द्रस्यैव हरी इत्येतदपि विधातव्यं। अथेतन्न विधीयते। तथा स एव दोषो नास्ति चेद्विंदस्य वा विशेष इति।
अथ पूर्वपक्षापरपक्षा विंदस्येति विधीयते तौ च हरी तस्मादिन्द्रो हरिर्वा निति। तथा हेतुप्रसिद्धादिः स एव दोषः। न
विधीयमाने वै शब्दो भवति। प्रसिद्धवचनो ह्यप्यष्टौ न वैस्त्रैणानि सख्या निसेतीति यथा तथा मेधातिथे मेवेतेव
नादीतिहासवचनमिव प्रतिभाति इति हासे च विद्यो सत्यादिमन्त्रादोषो वेदस्य प्रसज्येत। अस्तु इति चेत् तथा सति तस्यापि
मात्स्यात्। मेधातिथे हि काण्वायनस्य मेघ इत्यप्रसिद्धिः। सर्वत्र वनिगद विधानं तत्रापरस्मिन्न विधीयमाने वाक्य
मेघप्रसंगः। तस्मान्नैतच्छ्रुत्वा इदं विद्यते इति असमवेतवचनत्वाद्देवकारेण प्रयोग इति तदेतन्नरोच्यते
या हि जाऊहं कुर्वेति। अन्न आगच्छ रोहिताश्च वृद्धानो धूमकेतो जात वेदो विवर्षण इति॥ अथेदमप्युदादि

ग-न-
७
स्त

यते। असंयोगात्तदर्थे पुनर्दिशिष्टं प्रतीयेत॥ अस्तिसाधस्कृत्तु च दंसमामनन्ति। सोऽस्त्रिवत्सः सोमक
यण इति। अस्तित्वप्रसूता वेकहायनी क्रयार्थी तत्रे दमाम्नायते। इयगौस्तयाते क्रीणा मि तस्ये श्रुतं तस्ये शरः। त
स्ये दधितस्ये मधु तस्या आतं वनं तस्ये नवनीतं तस्ये द्युतं तस्या आमि द्वा तस्ये वाजिन मि तित दिहो दकेन प्राप्तं त
त्रसंदरः॥ किं गोशब्दस्थाने कुरुहत्वा अवशिष्टानां पदानां विकारः॥ उत सर्वेषां मूर इति किं प्राप्तं गोपदार्थं विशिष्ट
मेव कुरुवचनं स्यात्॥ तस्ये श्रुतमित्येवमादीनां विकारः॥ असंयोगात् श्रुतादिभिरर्थे संप्रामेक हायन्यामेकाहा
यनीत्वा देवनस्ये क हायनी दुष्टे तस्या असमवेतं वदन्ति एते तस्मात्सा डेष विकारेण प्रयोक्तव्या इति॥ कस्मिन्माका
नेति चेत्। इति चेद्वेदे च वचनान्मन्त्रे तेनैक हायिन्यामेतसमवेतानर्थानभि वदन्तीति न वेदे तदेवं यद्येक हायन्या
इमे गुणानभवेयुः कालांतरे नु तस्या उपपद्यते। ननु सोऽस्य भविष्यत्कालवचना अथैव प्रयोजना र्थी भवन्ति
तस्ये श्रुते भविष्यति। तस्माच्च विकारेण प्रयोक्तव्या इति॥ न न परार्थत्वात्। नैतदेवं। अविकारेण प्रयोक्तव्या
इति। असमवेतवचनास्य तेनैक हायन्या भवन्ति। एक हायनीत्वा देव। अथोच्येत कालांतरे भविष्यतीति सोऽपि

राम
७

लातरेन वि तुम हंति। सांडादपिया धेनुर्जनिष्यते सा बोक्ष्यत इति। तस्मादधिकारेण प्रयोक्तव्य इति।
लिंगविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वाप्तासारस्वतीस्त्रीत्वात्॥ अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र पञ्चावः समाप्ता,
ताः॥ आग्नेयः पशुरग्निष्टोमश्चाल च व्याहं दामः पशुश्च व्याहं दामः दक्षिः षोडशिनिसारस्वती मेघतिरात्रे इति।
अस्तीत्यग्नीषोमीये धिगुपैष उपनयत मे व्याहुरात्रासानामेव पति म्यामेधं इति। तत्र संदेहः किं सारस्वती
मेघामधिगुवचनं कर्तव्यं नेति। न च सीषोमीयायंति शोदकेनेह प्राप्तमित्यत्रोच्यते। सर्वेषां समाने विधिरि
ति क्त्वा विंता। किं तावत्प्राप्ते। समानविधाने धेषु पशुषु अपाप्तासारस्वती मेघाधिगुवचनं। कुतः। लिंगविशेष
निर्देशात्। ५ विशिष्टलिंगे हि अधिगुवचनेन निर्दिष्टः प्राप्ताश्च भ्रंशरतेति पुत्राद्यः स्त्रीत्वं चास्यानवपुं
वनः स्त्रियमतिवदि तुमलं मेवति शब्दस्तस्मादधिगुवचनमपाप्तासारस्वती मेघीति। पशुमि शान्नाघात
विशोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशुत्वं वात्राद्यः पक्षे व्यावर्तयति। नैतदस्य प्राप्तासारस्वती अधिगुवचनमि
ति। तस्यामप्यधिगुवचनं स्यात् कुतः प्रकरणेन। समाने प्रकरणे सर्वेषां पशूनामिति क्त्वा विंता

न.
२८

तनसारस्वत्यात्रपिप्रोतीति। लिंगविशेषादयुक्तं तस्याः १० मितियदुच्यते तन्न पशुमिधानात् अस्ति
तत्र पशुत्वं सन्निहितं तदभिप्रेत्य प्रास्माच्च भिन्नरतं पशव इति श्रूयात्। तद्विवेचनाभूतं सर्वनामशब्दस्य
सुविषयत्वं तत्पशुशब्देनोच्यते अस्मिन् तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमा नाद्विकरणं सर्वनामशब्दसमु
च्चारयिष्यति। एवं प्रकरणमनुयहीष्यते। तस्मात्प्राक्प्राप्ता रस्वत्यधियुवचनमिति। विशेषोवात इत्य
निर्देशात्॥ वाशब्द एतत्पक्षमावेतयति। नैतदस्ति प्राक्प्राप्ता रस्वत्यधियुवचनमिति। अयमन्यः प
क्षो न प्राक्प्राप्तादिति कुतः॥ विशेषोवात इत्यनिर्देशात्। पुमर्थस्येव शब्देन निर्देशं शक्नोति। स्त्रीलिंगवा
यमर्थमेधीति। स्त्रियं पुंशब्देन शक्नोत्यभिवादिषु इति प्रथम एव पक्षः संकीर्तितः। केवलं परपक्षस्या
नवक्लृप्तिर्वक्तव्या॥॥ पशुत्वं वैकृताद्यात्॥ अथ यदुक्तं पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनं को हि शब्दः पशुत्वा
वपशोः शब्देन प्रास्मैपशव इत्यभि संबन्धो भविष्यतीति तत्पक्षिहर्तव्यमिति॥॥ यथोक्तं वासनिधानात्॥
यथोक्तस्यादधियुवचनं अप्राप्तासारस्वती कुतः पूर्वस्मादेव कारणं लिंगविशेषादिति। यदुक्तं पशुश

मउ
राम
१८

यसमानाधिकरणः सर्वनामत्राद्यः प्रयोक्तव्य इति तन्मकुतः संनिधानात् संनिहितवचनो हि सर्व
नामशब्द उच्यते तमात्रेण; पदार्थः शब्देन संनिहितत्वेन संबध्यते। अतस्तस्मिन् सति लिंगादिसर्वविशेष
णविशिष्टे नैव रूपेण संनिहिते प्रयुज्यते। संनिधानेनैकैकविशेषणेन विशिष्टव्यक्तिमभिवदितुं शक्नो
ति। संनिधानात्त्रैकं सामान्यमाश्रीयते नान्यत्किं विलम्बत्वादित्येव चार्थमाणेष्वप्युच्यते शब्देन व्यक्तेर्नि
लक्ष्ये पशुत्वे अस्मै पत्राव इति शक्यते संबध्यः कर्तुं ननु चार्थमाणेतुल्यविशेषवचनः प्राप्नोति। तस्मा
दप्राप्तासारस्वती अधिगुवचनमिति हत्वा वितेया। अत्र प्रयोजनं न वक्तव्यं किमग्नीषोमीयार्थपशुवर्म
उत्साधारणस्मिन् अधिकरणे प्रयोजनार्थं विचारो यद्यदि साधारणः पशुवर्मस्ततः सारस्वत्याधि
गुवचनमप्राप्ता अथाग्नीषोमीयवर्मस्ततोऽप्यामधिगुवचनसूदेन प्राप्यते। ननु प्रयोजनस्तत्प्रयोजनं
वक्तव्यं॥ आत्मा तादव्यधिकारे वचनाधिकारः स्यात्॥ अस्ति जातिष्टोमात्पोतिष्टोमेन स्वर्गकामाय
ज्ञेतेति। तत्र यज्ञायज्ञीयं प्रहत्या मनति नागिरागिरिति दूयान्नयजिरेति दूयात् आत्मानं तदुक्तात्तेजिरेदैर

पति

न ५

सलोकेयमिति तत्र संशयः किमिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यं अथवा इरापदमेवेति किं प्राप्तं यत्र अधिकं
रे आत्मा तादृशं दुच्यते तद्विकारभूतं स्यात् ज्योतिषो मा धिकारे आत्मा तत् गिरापदादुच्यते इरापदत
द्विशेष उच्यमानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं वा चेत् ॥ द्वैधं वा तुल्यं तुल्यत्वात् सामान्यधिकृत्यः स्यात् ॥ वाग्माह
पक्षं चावर्त्तयति नेरापदं नियम्येत द्वैधं स्यात् द्वैधप्रकारो स्यात् मित्यर्थः कौटो प्रकारो इरापदवचनं गिराप
दवचनं तुल्यो हि हेतुः गिरापदमाह तातं तद्वत्ता सामान्यज्योतिषो मः साधयितव्य इति एतदप्यवगम्यते इरापदे
न साधयितव्य इत्येतदपि समानार्थं चेत् तद्वदप्येकमपि स्तुत्यर्थं परमयितव्यं साधयितव्यः स्यादिरापदमि
रापदं गिरापदं वेति उपदेशाच्च सामान्यः ॥ अत्रादौ नैतयोस्तुल्यता विद्यते गिरापदे संमानान्मात्रं न कर्त
व्यं तां विधीयते इरापदे तु कर्तव्यं न विधीयते तन्न कुत उपदेशात् सामान्यः उपदिश्यते हि सामान्यज्ञायसीत्य
न स्तुवंतीति गिरापदवच्च यज्ञायसीत्यंतस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति तस्मादधिकृत्यः इति
नियमो वा श्रुतिविशेषादितरस्मात्तदप्यवत् ॥ नियमो वा स्यादिरापदस्य कुतः श्रुतिविशेषात् श्रुतिविशेष

राम
१५

पत्तिर्गिरि

एरापदमुपदिष्टं ऐरं छत्वे तिसामान्येन गिरापदं तत्कथं साम्नः कर्तव्यं तोच्यते गिरापदस्य पाठमा
त्रं न कर्तव्यं तान्त्वमप्यासाय दत्तं भवतीत्यर्थोपपत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता कल्प्यते। इरापदस्य पुनः श्रुते
रकर्तव्यता तेन साम्निसिद्धे नार्थोपपत्त्यर्थः सामान्येनोपदिष्टस्य कोविषयः तदुच्यते। इतर
त्साप्तदश्यवत् इतरतरति गिरापदमुपदिश्यते। अथवा साप्तदश्यतथा स्यात्। विहृतिपुस्तकदश्यनिविश
ते। इतरदपि किं हृतीरभिनिवेष्टुमर्हतीति॥ अप्रगाणां हृत्वात् तथामृतोपदेष्टाः स्यात् ज्योतिष्टोमयज्ञाय
ज्ञियं प्रकृत्या मन्तिन गिरागिरिति श्रूयात्। यजिरागिरिति श्रूयादीमानमेव दुर्ते जातो जिरैरैरं छत्वे ज्य
मिति ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्तव्यमिति समधिगतं। इदानीमिदं संदिग्धं। किं प्रगीतमिरा
पदं कर्तव्यं। उक्ता प्रगीतमिति किं ज्ञातं गिराप्रोक्तं पदादव्यस्मिन्नश्चेच्छ्रूयते माणे श्रुतः। अप्रगीतमिरा
पदं कर्तव्यं। कुतो प्रगाणात्। न हितप्रगीतमुपदिश्यते। सर्वं हि यद्यथा भूतमुपदिश्यते तत्रा भूतमुपयो
कथं। ननु नैव तदप्रगीतमुच्चार्यते तद्विज्ञादेनायं निर्देशः क्रियते तेन स्वरविशेषः कश्चिन्निर्दिष्टव

भा. न.

३०

च. न.

ति। अत्रोच्यते यद्यपि वास्तिस्वरविशेषः अन्ये तु गीतिविकाराच्चा इभावादयो न निर्दिश्यन्ते अविच्छ
ता तद्धित उत्पादितः तस्माद्विस्तृतं प्रयोक्तव्यं। अथोच्यते तत् भूतनिर्देशोऽविवक्षित इति। उच्यते अविच्छेदाय
न किंचित् विवक्षायां तु निर्देश एव कारणं तस्मादप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति॥ यत्स्थाने वा तत् गीतिः स्यात्पद
न्यत्वप्रधानत्वात्॥ वा शब्दः पदं व्यावर्तयति यस्य पदस्य स्थाने इरापदं प्रयुज्यते तस्य पदस्य चा गीतिः
सा इरापदस्य स्यात् कुतः पदान्यत्वात् पदान्यत्वप्रधानं ही दं वाक्यं गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति नाप्रगी
तं प्रयोक्तव्यमिति अन्वाहिवचनव्यक्तिरिरापदस्य विशेषे विधीयमाने न्या इरापदे एव हि श्रूयते इरापदस्य विकारं
रं कुलोद्गम्य मितित ज्ञानेन प्रकारेणोरापदं विधीयते नान्यप्रगाणात् इदं इरापदस्य विकारं श्रूयते न गिराप
दस्य ते तद्धिते नोच्यते नाप्रगीतस्य रापदस्य विकारस्तद्धित शब्देनाप्यवसीयते। पश्चात्तद्धितार्थो विकारः
श्रूयादिति असावन्वृत्ते एवयः प्रकृत्यर्थ इरापदस्येति सविधीयते तेन पदान्यत्वपरमे तद्धितं न गीत्यन्वयक
गीतिर्हिविकारः सामान्यान् निर्दिश्यते॥ ॥ गानसंयोगाच्च॥ गानसंयोगाभवति ई उ ऊ य मा इ रा वा दा द्वा सा इति ३

गान

३०

रागानंदरीयति। वचनमिति चेत् ॥ इति चेत् अप्यसि गानदर्शनमेतद्वचतीति। नैवं वचनं न विष्णुति उक्ते
यमा। इरावादाक्षासा इति। न तत्प्रधानत्वात् ॥ नैतदेवं तत्प्रधानं हीदं वा कं किं प्रधानं इरापदप्रधानं निर्देष्टुं
हनगीतिप्रधानमनिर्देशादित्युक्तं। तथेरापदस्यार्थवादो न भवति न गीतेरिव महं यजमाने ददानीति पद
स्य वा ययर्थवादो न गीतेः तस्मात्प्रगीतं योक्तव्यमिति किं भवति प्रयोजनं विंतायाः नात्र कश्चिद्विशेषः अ
नस्मिन्नेतत्सदृशप्रयोजनमस्तीति चेत् नृयात्यत्रीति श्रुत्या घटि पूर्वः पक्षः प्रपदं वा वक्तव्यं प्रप्रीपदं वा य
दिसिद्धांतः प्रप्रीपदमेव वक्तव्यमिति ॥ ॥ इत्याचार्यशवरस्वामिनस्तौ मीमांसामाख्येन वमस्याध्यायस्य प्र
श्नः ॥ ॥ सामानि मंत्रमेकस्मृत्युपदेष्टव्यम् ॥ संतिसामानिरथं तरं ह वै रूपं वै राजं शाकुरं रैवत
मिति अभित्वा मूरनो नुम इत्येवमादिषु तत्रैवार्थः संदिश्यते किं प्रगीता एते मंत्राः सामानि उत गीतयः सा
मानीति। ननु सिद्धं गीतिषु सामाख्येति। उच्यते तत्र द्वितीये ध्याये मंत्रगते मापत्राद्येनोदकत्वं प्रतिविवा
र्यमाणे मंत्राभावात् कायां मंत्रसंज्ञावोपपादनाय तत्रोदके पुमंत्राख्येति ह तेलहाणे अहे बुध्नि वमंत्रे गो

ना. न.
३९

पाययमृषयस्त्रयीविदाविदुः। अचोयजुंषिसामा नीतिः। अगादीनां विभागाय प्रसक्तानु प्रसक्तं लक्षणं
गीतिषु सामाख्ये तु कृतं च यदि प्रगीभतो मंत्रः साम यदि गीतिमात्रं उभयथा अग्य जुषाम्यामन्यत्सामेति
सिद्धे विभागेन विवेकाय प्रयत्नः प्रयोजनात्तावात् इह तु प्रगीते मंत्रे न्यत्कर्म गीतिमात्रे न्यदिति विवेकाय
प्रयत्नः। आह नन्वेतदपि सिद्धं गानकर्मणो वाचकः सामत्र इति। उच्यते तदेव पुनरभिधीयते स्मर
णपोत्तरमधिकृतं विंशतिं तु गीतिः सामेति स्थिते इदं विंशते गीतिषु सवः प्रधानभूता उत गुणभूता इति।
आह नैव स्मरणाय पूर्वपदो धरं न हि मंत्राः सामान्येणैवार्थः स्मर्तव्यः अत्रोच्यते पूर्वपदोऽपि सिद्धं
तस्मै वर्णय मेवापादीयते यत् प्रगीतं मंत्रं वाक्यं तत्सामेतेष्वप्युपपन्नं सत्त्वा गीतिमात्रं सामेति स्थितिं तस्मि
न्स्थिते अयमुत्तरे विचारः कर्तव्यः गीतिषु किं पृथक् प्रधानभूता उत गुणभूता इति किं प्राप्तं एकमन्यते प्रगी
तं मंत्रं वाक्यं सामेति कुतः स्मृत्युपदेशान्। एवं हि स्मरन्ति प्रगीतं मंत्रं वाक्यं सामेति तत्र भवं तच्छास्त्रं
एवं वोपदिशति। नैव सत्पुपदेशो हेत्वन्तरमिति उच्यते वाटं अन्वयतत्पुपदेशं वर्णयामः अयमुपदेशो

शम
३९

अहेतुधियमंत्रमेगोपाययमपयस्त्रयीविदाविदुःस्वचोयज्ञंषिसामानीतिमंत्रप्रकारःकश्चि
त्सामानीतिमंत्रोपदेशोभवतितस्मादुपदेशान्मंत्रासामानीत्यवगच्छामः॥तदुक्तदोषः॥तस्येतस्यपद
स्योक्तोदोषःसप्तमेरुत्रावाःपदेशो नोपपद्यतेकवतीपुरथंतरंगायतीतिदेशलक्षणवर्मलक्षण
वाप्राप्नोतीतितस्मादोषःसामानिनप्रगीतानिमंत्रवाक्यानीति॥एवंवा॥सामानिमंत्रमेकस्मृत्युपदे
तइतिकिंप्राप्तंएतामूहसामानिमंत्रभूताभ्यार्षाणिनित्यानीत्येकमन्यतेकुतःस्मृत्युपदेशाम्प्राप्तंइति
मंत्रमंत्रभूतान्यार्षाणिनित्यानीत्युपदिशतिनएवंविधमेवशिष्येभ्यःआहन्नुयदेवस्मरंतितदेवोपदि
शतिवाढंअयमन्यउपदेशोवर्ण्यते॥उहश्चिकीर्षितइतिब्राह्मणमुपदिशतिविकीर्षितइतिवेष्टउच्यते
उहश्चिकीर्षितइतिब्राह्मणमुपदिशतिविकीर्षितइतिवेष्टउच्यते॥अथपुरुषप्रणीतस्ततो न प्रमा
नंउच्यतेवाविकीर्षितोनप्रयोक्तव्यःविकीर्षितइतिवशादोभवतितस्मान्नित्यउहइति॥तदुक्तदोषः॥त

देन दुक्त दोषेन वक्ष्यते न भवति व हेतुं वर्णयतास्योक्तो दोष उ ह्यधिकीर्षित इति उ ह्यधिकीर्षित इत्यनित्येण
 इति यदुक्तमिष्टे वि कीर्षितं राद्ये भवतीत्यादि सन्निधीयत इति उच्यते सत्यमिष्टं कर्तुं यदि कियते त
 कर्तुमिष्टं भवतीति तस्माद नित्य उ ह यदुक्तं स्मृते नित्येति नैषा स्मृतिः प्रमाणं दृष्टं मूलं ह्येषा भवति हि व
 चनं कवती पुरयं तरंगा यतीति तस्मादिति देशावचनाच्चाये नैव गतमिति वावधि विक्रमं विज्ञानं त
 एषा स्मृतिस्तस्मादप्रमाणं न विम उ ह इति किं भवति प्रयोजनं न्याय विरुद्धमपि प्रमाणं यथा पूर्वः पक्षः ॥ य
 थात हि सिद्धांतो न्याय विरुद्धमप्रमाणं ॥ ॥ कर्म वा विधिलक्षणं ॥ तान्मे बोदाहरणानि तेन यमर्थः सप्तवि
 मतः गीतिः सामराद्येनोच्यते इति तत उ द मिश्रानां संदिश्यंते किं सा गीतिः अत्रः प्रतिप्रधानं मृता उत गुणं
 तति ननु सिद्धं संस्कारकर्मणः सामराद्ये वा वक्तुं इति अपि तु कर्म राद्यः स्याद्भावार्थः प्रसिद्धय ह्येतादिति
 उच्यते सत्यमाद्येण प्रवर्तते स एव निर्णयो भविष्यति किं प्राप्तं नैवाधिकरणेन संस्कारकर्मति तथा प्राप्तं
 मा प्रधानकर्म वा सामराद्येनोच्यते इति किं कारणं प्रधान विधिलक्षणं स्यात्ति द्वितीया विभक्तिः रथं तरंगा

व
 राम
 ३२

यतीति तस्मात्प्रधानकर्मेति। अपि वा कर्मकाले गानं भवति तद्यदि द्रव्यसंस्कारार्थं संस्क्रुते द्रव्यमदृष्टेन संस्क्रु-
 तेण कर्मकाले पुनः संस्क्रुतं शक्यं न हि स्निग्धस्य स्नेहं न च क्वं कर्तुं पिष्टस्य वापे पणं स एषो ग्रीनाभि वाभ्युप गंत-
 वः। अतः कर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवेति। अस्मत्तद्वे पुनः प्रधानकर्म्मफलाय भाविष्यति। तत्राविप्रतिषिद्ध-
 मकर्मकाले गानं। अपि च श्रावणं पौर्णमास्यां व्रतान्पुषा ह्यतः पंचमान्मासास्वाभ्याय मधीयीते तितदेषां फला-
 यत्र विद्यति इतरथा पुरुषाणां सुपदि उपमानं कर्मणां कल्पे तस्मादपि प्रधानकर्मेति। तदुच्यते वचनात्। अय-
 त्तरा॥ आह प्रधानकर्म्मसु च तेन चैतत्प्रधानकर्म्म न हीदं फल कल्पनायां वा श्रुते कल्पे त तेन यागं प्रतिगुण-
 भूतं किमस्य द्रव्यं यत्प्रति प्रधानभूतमेतत्। तदुच्यते तदेतद्द्रव्यं अगस्य द्रव्यस्थानीयाय धान्यस्य कर्मणे द्रव्यस-
 थं द्रव्यस्य अकृताधिकान्तस्माद्व्यतिरेकं प्रधानभूतमेतत् भूतं हि न व्याप्योपदिश्यते कथं पुनरेतद्द्रव्यं वचनात्
 वचनमिदं भवति अविशामगायतीति यथा पाकयज्ञेषु तत्तदा वमिदं द्रव्यं भवति लाजाधानास्तंडुला अज्यमिति
 एवमिहापि अद्रव्यं वचनादिति। तत्राविप्रतिषिद्धं द्रव्यं तरेष्वप्यतिरेकः प्रदेष्टव्यः॥ आह या अगस्य वचने नोय-

त ५

फलं

न इव मेतत्तमवति। कथं इवावतिरेके सति इमां तरे प्रदे शो च तदिदं सामेति अत्रोच्यते अविप्रतिषिद्धमे
 तत्तमवतिमात्रं हि सामेति इवमस्य निर्वर्तकं वाचनिकं तत्सामान्यविहितं विशेषविहितेन इमां तरेण वाच्यते य
 त्र इववतिरिक्तं गतिमात्रं तदेव हृद्धारयंतरं चेति न देशो भवति तस्मात्प्रधानकर्मसामेति ॥ ॥ शब्दार्थत्वात्
 तत्सामेति कारणं सामप्रत्यक्षमुपलभ्यते सामि क्रियमाणे अगदराण्युच्चार्यतस्मिन्सति नादृष्टकल्पनीयं परार्थत्वा
 त्वात् ॥ परार्थश्च शब्दः स्तुत्यर्थः स्तुतिर्हि चोदिताच्चा ज्ञेयः स्तुचते ए, छैः स्तुचत इति सा अगदरा र्कज्ञार्थमात्रे
 तत्सामावगम्यते ततः स्तुत्यर्थो वा अभवः सत्याः सामार्थतापरिकल्पेत कल्पनायां च प्रमाणं नास्ति तस्मादपि साम
 पुण्यभूतमिति। असंबन्धश्च कर्मणश्च दृष्टोः पृथगर्थत्वात् ॥ इतश्च पुण्यभूतं सामभूतः असंबन्धश्च सामः सौत्रेण
 स्मृतं तत्प्रधानभावेन स्तुतिः साम्ना उपदिश्यते न सामस्तुतेः तच्च हृत्पृष्ठं भवति निवचनवाच्यतरयंतरपुण्य
 मृष्टं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते तदगर्थे साम्ना व कल्पने प्रत्यक्षं हितदा एष्टस्योपकारं सामकरोति यदस्य

इथं

वावकं प्रकाशयति राक्षसं रष्ट्रं राक्षसोः सामानाधिकरण्यं देकार्थत्वं शक्यं विज्ञातुं पृथगर्थत्वं त्वसंबन्धः
स्यात्तस्माद्देवः सामगुणभूत इति मिति ॥ ॥ संस्कारश्चाप्रकृते निवत्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ अथ यदुक्तं मन्त्रकाले
लेगानमृचः संस्कारकर्मणा धानमिव कल्पेत्प्रयुक्तत्वादिति तत्परिहर्तव्यं ॥ अकार्यत्वाच्च राक्षसानामप्रयोगः
प्रतीयेत ॥ यदित्युक्तं कर्मकालेगानं स तं कर्मकालं यावन्निष्ठे न विनश्येत्ततः पुनरप्रयोगः प्रतीयेत यदि वा पुनर्न शक्यं
तं कर्मकालेगानां कर्तुं तथाप्यप्रयोगः स्यात् राक्षसेषु प्रगीताः राक्षसाः पुनः प्रयोक्तुं तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ताश्च सा
धका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन्तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥ अत्रि तत्त्वाच्च ॥ अपि च कर्मकालाश्रितगानं दर्शयति
अद्वितीयं स्पृष्ट्वानपाश्रित उक्तातो जायेदिति सदस्यो दुर्वरी मभ्यमास्पृष्टुमवतिता स्पृष्टुमिति बुवन्सदसिगानं दर्शयति
तस्मान्न कर्मकालमभ्याधानवत्कल्पयितव्यमिति ॥ प्रयुक्त इति चेत् ॥ अथ यदुक्तं मर्थं पंचमान्मासनमयं न प्रयु
ज्यते संकलाय भविष्यति इति तत्परिहर्तव्यं ॥ ॥ ग्रहणं च प्रयुज्येत ॥ न हि फलाय भवितुमर्हति तथा हृदं न ल्ये
तदस्य तत्त्वत्र प्रयोजनं यत्रावदुपाधायः शिष्यसन्निधावधीते तद्ग्रहणार्थं यद्विषयसद्वारणार्थं ग्रहणधारणे प्रयोगः

न. ३४

ये भूमिरथि क्व वत् शुक्ले द्विवत् तद्यथा भूमिरथिको नू मौरथमालिख्य शिलां करोति सं ग्रामे प्राशु नावेम वितेति यथा
वृक्षान्नः शुक्ले शीः प्रयुक्ते प्रयोगे प्राशुकर्मार्थं भूमिरथिकु भवितास्मि) नि एव मे तद् दृष्टव्यं तस्मात् दृष्टे सति मा दृष्टाया ध्यापनं
तस्मात् संस्कारकर्म सामेति ॥ त्वेव स्यात् शुक्तिनिर्देशात् ॥ ज्योतिष्टोमे समाग्रायते तस्मादेकं साम त्वे क्रियते सोऽत्र यमिति अत्राय
मर्थः सांशयिकः किंति स ह्युक्त्या सज्जगानं कर्त्तव्यं सुत प्रत्युचं समात्तं गानं कर्त्तव्यमिति किं प्राप्ते व्यास उपेति कुतः प्रतिनिर्देशा
देवं श्रूयते एकं साम त्वे क्रियते इति सामिन् क्रियमाणे निर्देष्टौ गुणभूता वि संख्या अ कगता श्रूयते तत्र यद्येकस्या मृ शुप
क्रम्य तस्या मे वै तत्परिमाणं पयेषुर्न त्रि संख्यया सोऽधनं मस्य क्रियमाणस्य परिधिं घुः एक संख्या परिधिं न क्रियमाणं स्या
त्तत्र अतिविक्षेपे तद्यथा यं दृष्टं स्त्रिषु नागदंत केषु स्त्रुप्यते मित्युक्ते व्यास ज्ञे स्याप्यते न पर्यायेण सा प्रोतीति अत्रोच्य
तेन तत्र एवमिहापि दृष्टं ननु पर्यायेणैवं जातीयकः शब्दो भवति यथा त्रिषु देवदत्तो भुंक्ते इत्युक्तेन योग्यं घमव
गम्यते पर्यायेण पि भुंजाने भवत्येष वादः एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोतीति अत्रोच्यते नतत्र त्रि संख्या भुंजि प्रत्युपदिश्य
ते येनैतदेवं भवति तत्र कुल शब्देन संबध्यते त्रिषु कुलेषु न द्वयो रेकं सिन्वेति यदा भुजि निर्देहिं प्रत्युपदिश्यते तदा

सा प्रः

राम ३४

पौगण्डे नैव नो जयितव्यः इत्यत्र च संख्या क्रियत इत्यनेन संवध्यते एवं सति क्रियायां च संख्या विहिता भवति त
 त्र स्वपदगतस्य किं विधि धाय केन विहितं भवति इतरथा अत्र च संख्यायाश्च संबंधस्य पदांतरगतेन न च रे न भावने
 येतत्तु धार्य विप्रकर्षः स्यात् तस्मात्सामनिर्देष्टुं प्रतिवि संख्योच्यते। आह ननु च संख्या अक्षरे नैवात्र संवध्यते अ
 यथा सति सामर्थ्ये समास एव न स्यादिति। अत्रोच्यते न चूमेन संवध्यत इति संवध्यत इव समासश्च भवति सनुस
 मासश्च दः सामनिर्देष्टावुपयुज्यत इति तत्र चि शब्दस्य अक्षरादस्य चार्थे निर्देष्टावुपदिष्टो भवति सामनिर्व
 तेयितव्यं एवं तास्ति सत्र चो भवति न नूना इति तत्र स्मिन् द्यो म्यास चि संख्यया संवध्यते तत्र साम क्रियत इति त
 तासां स्यात् अत्रास निर्देष्टो सामनिर्देष्टि शब्दो भवेत् तस्माद्वास ज्यगानं कर्तव्यं॥ शब्दार्थतादिकारस्य इत्यप
 यमः तदेव्यास ज सामगतव्यमिति कृतः शब्दार्थोपसाम संज्ञको विकारः अचो गुणभूत इत्यर्थः स यदि व्या
 सज्य क्रियते बहून्पदराण्यविस्तारं भि भवति तत्राप्येवोदको नुग्रहीष्यते तस्माद्वास ज्यगानं कर्तव्यं॥ इति चेत्तत्रात्र
 कृतो वाचमिषु नी संन वाचेति सोत्रवीच नैवं तं ममात्ममसि जायार्थे वेदो मम मदि मेति ते हे भूत्वोचतः सोत्र

[illegible]

सु २ भा २

राम
३५

तिप्रस्तावेमेदं दर्शयति। तथा चैकावाचस्यो तमास्तोत्रीयातामुक्तो ज्ञायेदिति उक्तीयमेदं दर्शयति तस्मादपि
 प्रत्युवगानं कर्तव्यमिति। अथर्वप्रगीतेष्वपि अथर्वगानं कर्तव्यमपरिपूर्णं तदा कथं अथर्वं भवति अवित्रपरिपूर्णं
 यत्तदिति पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्तव्यमिति पाद एव हितपरिपूर्णं वाक्यं यथा गोष्ठे वासिष्ठ इति एवं यावत् परिपूर्णं
 वाक्यं तावत्तिसामपरिसमापयितुं क्वचित्पादेष्वपि परिपूर्णं वाक्यं अपि क्वचिदथर्वं परिपूर्णं यत्र यथापरिपूर्णं
 तत्र तथा गानं कर्तव्यमिति॥ ॥ अनवानोपदेशश्च तद्वत्॥ अनवानोपदेशश्च तद्वत्तु को भविष्यति यथास्माभिर्न्या
 य उपदिष्टेन वानं गायतीति शक्यं तेन वानं प्रत्युवपरिसमापयितुं तिस्रपुण्यासज्यं शक्यं तेन अवित्रस्वाध्यायकाले
 तदस्यासौ युक्तः तस्मादपि प्रत्युवगेयमिति॥ अथर्ववेदेन तदाश्रयः॥ अथ यदुक्तं तस्मादेकं साम तदेव क्रियते इति ता
 स्यात्तस्मात्तदाश्रयः तद्वद्व्यापक्येणेत्यर्थः॥ ननु च तस्मात्तद्व्यापक्येणेत्यर्थः॥ ननु च तस्मात्तद्व्यापक्येणेत्यर्थः॥ ननु च तस्मात्तद्व्यापक्येणेत्यर्थः॥
 मनिर्वृत्ति साधनी भूतामृचं वि शब्दः परिच्छेत्सतीति। तामस्तोत्रं स्पृशन् भूतं निर्दिश्य ते रथं तं रथं भवति तस्मात्
 तद्वत् भवतीत्येवमादितुं प्रत्युवन्वायेन गानं प्राप्तं न तामनिर्वृत्त्या संवध्यते किंतु हि अग्निस्तत्र न्यथा

ननु

नावकल्पत इति त्रय्या सोलस्य ते निस्तृष्य भ्यसितं सामेति यथा त्रिषु कुलेषु देवदत्तो मो जयितव्य इति यथा त्रि
 संख्याकुलेः संवधाते तदाभ्यासो लक्ष्यते एवमिहोपि दृष्टं दृष्टं तस्मात्सत्त्वं परि समा संगं न कर्तव्यमिति ॥ तद
 सः समासु स्यात् ॥ अस्ति ज्योतिषो मे न स्वर्गकामो यजेतेति तत्रैतत्सनाम्नायते तस्मादेकं साम त्वे क्रियते सोऽजीयमि
 तितवैतत्समधिगते प्रष्टुं परि समा संगे यमिति इदमन्यत्सां शयिकं समासु विषमासु वागेयं मुत समासे वेति किं ताव
 न्नः इति भाति नियामकस्य रास्त्रस्याभावादनियम इति एवं प्राप्तेऽस्य समासे वगेयं नैनां दृष्टास्विति किमेवं भविष्यति
 जीतिः संशयविलेशो न भविष्यति यदि न चंदस्का जव उपादास्यामरे गतिं संश्रुणीयामत्र याधिक चंदस्का सते
 गीतिविलेशायामुभयथा वार्षावे महि समासुत्तरादी यमानासु न किंचिदुष्यति तस्मात्समासु गानं कर्तव्यमिति
 अपि वा चेदोपचारः समासु युक्ते भविष्यति समाने हि न सिंद्धिदा श्रियमाणे संख्या व्यवहारो भवति ॥ लिङ्गदर्श
 नात् ॥ लिङ्गत्वत्वात् स्मिन्नर्थे प्रशामः स्थाल्यां सकथ्य वधीयत इत्याहुः यद्दृष्टं गायत्रिं पुं पुं क्रियते त्रैविनां तु रुजती
 तिनगास्यां संभवति इति विष्टं दस्का सु दोषं बुद्धं समानं चंदस्का सु गानं दर्शयति ॥ नैषि नैतत्संख्या मानं तयोप

धर्म 3

नाप

स

सम
३६

तीयेन। ऽपोतिष्ठो मे समामनंति रथं तरुमुत्तरयोगीयति ह ह दुत्तरयोगीयति कवती पुरथं तरंगा यति यधो न
शः यति तदुत्तरयोगीयती तत्रैतत्समधिगतं समासु गेयमिति त्रये दानीमिदं संदिश्यते कियो नुत्तरयोगी उत्तरा
यस्य समधीतयोर्वागेयमुतोत्तरायंथ समधीते एवोपादातव्येति। किंप्राप्तं नि यमकारिणः। शास्त्रस्याभावादनिय
मस्यैवं प्राप्ते नूनमः नैमित्तिकं नूत्तराखं उत्तरायंथ समधीतास्य पपद्यत इति कुतः। समारब्धानात्। प्रकृतत्वाच्चेत्
रायंथाधीतानो। आह्वाम्यामपि समारब्धा प्रकरणम्यावाक्यवलीयस्तस्मादनीयमएव प्राप्तेति। अत्रोच्यते सर्वे हि
संबन्धिनाद्याः पदांतरमनपेक्षमाणः न कुं विदर्थमाहुः तस्मादपेक्षितव्यं पदांतरं तत्प्रकृतं से निहिते वा इतरथाऽप
रिह एतर्थावाक्यमनमिधायकमेव कस्य विदर्थस्य स्यात्। संज्ञायदृष्टे पुनर्न पदांतरमपेक्षते अत्रैव परिपूर्ण
रिह एतत्तस्मान्न संबन्धिना दोषवसानायः। उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति न हि संक्षिप्ता सुष्टमाणा सुपदांत
रासंज्ञा नपेक्षितव्यं नवति॥ ऐकार्थ्यं तदस्मात्॥ तास्वैव चोत्तरायंथ समधीतासु सामान्ये सितव्यमेवमेका
यं नान्यं च शब्दस्य भविष्यति एकं कं वित्तामान्य विशेषमाश्रित्य त्वं चार्थं उपचरति एतदेव मुक्तं यदि प्रोषेक

होतुं शक्विनः सम्पुङ्गुर्निरुत्तराः सपुरेभासोऽप्यस्वरन्ति दुःसोमस्य पीतयेऽस्यः प्रतीर्वदीवृथेयनव्रतेऽद्योतसा
नमूतिभिरति। तत्रैषोऽथः सांशयिकः किमन्यः तित ६

दुत्तर

नाम
३७

तमे इति॥ ऐकार्थं च तदभ्यासः॥ एवं च समानदेवताके चैशौके तच्च इति वृत्तं चोपचारो युक्तो भविष्यति तस्मा
दपि नाम उपपादातमे इति च त्रहं अथ यदुक्तमतिजगतीषु सुर्वतीति चोपचारात् अतिजगती वहुत्वं दर्शयती
ति तत्परिहर्तव्यं अत्रोच्यते तदभ्यास एव दृष्टव्यः शोडशपन्थासः एकविंशः शोडशीति एकविंशति ह्रस्वः शोड
शस्यमाने चैशोकाभ्यासः तत्र सप्त ह्रस्वोति जगत्या मभ्यस्यमानायां मतिजगतीषु सुर्वतीति वहुत्वं ननु
सप्तस्य त इति॥ ॥ **प्रथमः** ॥ जोतिष्टोमेश्रूयते च हृत्पृष्ठं नवतिरथ तत्पृष्ठं भवतीति रथं तत्पृष्ठं यो निर्ह
ति त्वामिह शूरनो नुमो दुग्धा इव धेनवः ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमी शानमिंद्रतस्युषः उत्तरापंक्तिः नत्वामि
हो न पृथिवी न जातो न जनिष्यते अश्वा ये तो मघवन्मिंद्रवाजिनो गव्यं तस्माद्भवामहे रहतो यो नि
वामि हि रवामहे सातो वाजस्य कारवः त्वारुत्रे पिंद्रससर्ति नस्त्वाका षोर्वितः उत्तरापंक्तिरेव सत्त्व नश्चित्र स्व
वर्णं हस्तं रज्जुं यामहस्तवानो अदिवः गामश्च रथमिंद्रसंकिरसत्रावाज नजिग्युष इति तपो वै चंद्रस्तु गानमा
भ्यासते न वै हृत्पृष्ठं तत्पृष्ठं मे कथं दोषं चैतयोः पूर्वा हृत्पृष्ठी ककुभा च तत्पृष्ठं इति तत्रायमर्थः सांशयिकः किमन्ये

३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

मनुष्यपद्यतेन प्रकृतव्यतिरेकेणेति किंलिङ्गं भवति एवमाह एषा वै प्रतिष्ठिता दहती या पुनः पदातयत्यादु
तरारमन्त्रे तस्माद्वाभ्यामातरमाभिहिं करोतीति पुनः पादारमः प्रयथ न उपपद्यते नान्यथा तस्माद्वा सो पूर्वा
दहती उत्तरावपंक्तिः तयोः प्रयथनेन त्वं कर्म कृत्वा ककुबुनराकारंगानं कर्तव्यमिति एवं वा मगाथिने
त्वा अस्मि ज्योतिषोमः ज्योतिषोमेन स्वर्गं कामोयजेतेति तत्र विच्छंदा आवापो माध्यंदिनः पवमानः पंवसाम
गायत्रामहीयवे गायत्रे त्वेव भवतो रौरवयो धाजयेवार्हते त्वेव ओसन समं संविष्टु स्थितिं यदेतदौ रवं यो धा
वेषे सामनी तयोः पूर्वा दहती पुनानः सोमधारया पोवसानो अर्षसि। आरत्वे धापो निमृतस्य सीद
माह रौरवयः उत्तरं तिष्ठारपंक्तिः दुरान ऊर्ध्वं दिव्यं मधुप्रियं प्रतंसध सुमासदत्तः। दृष्ट्यं धरुणं वाजपृषि
जोतिर्विबद्धानां तदत्र संशयः किमन्यो रुरुति दहत्यो रागं कृत्वा समास्तु गानं कर्तव्यमुत यो सो पूर्वा द
हती तरावविष्टारपंक्तिः तयोः प्रयथनेन त्वं कर्म कृत्वा दहती जारंगानं कर्तव्यमिति किं प्राप्तं मन्ये दहत्या
जगत्पितये इति। कृतः एवमृवास्तु जतिर्येवती भविष्यतीति एवं प्राप्ते नमः। प्रागाथिने तु तं रादः पदं वाप

४२

यति प्रगाथिकं सामगानं कर्त्तव्यं नोत्यतिरहस्यावागमयितव्ये प्रहृतयोरेष प्रयथनं कर्त्तव्यं एवं हि स्मरन्ति
प्रगाथः प्रगाथ इति उत्पत्तिरहस्यो रानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात्तत्र स्मरति वीथोत नस्मात्प्रहृतयोः प्रयथनं क
र्त्तव्यमिति ॥ ॥ स्वेत् ॥ एवं वस्वेष्टे रसि प्रहृते गानं न विष्यन्ति न प्रहृतानमप्रहृतप्रक्रिया च तस्मादपि नान्ये र
हस्यावागमयितव्ये इति ॥ ॥ प्रगाथे च ॥ एवं च प्रगाथश्चाह उपपन्नो न विष्यति सहि प्रकर्षे गानस्य भवति प्रकर्षश्चेद
पुनः पादे उपादीयमाने भवति तस्मादपि नान्ये रहस्यावुपादातव्ये इति ॥ ॥ लिंगदर्शनाद्यतिरेकाच्च ॥ अद्यतिरेक
एव लिंगं दर्शयति किं लिंगं भवत्येवमाह षष्टिस्त्रिष्टुप्ते माध्यंदिनं सवनं इति कथं वत्सो लिंगं यदि प्रगृथ्यते न र
तीकारं गानं क्रियते ततः सर्वस्मिन् सवने या सवः समाम्नातस्ताः षष्टिर्भवन्ति इतरथोत्यतिरहस्यो रानीयमान
शोरमधिकामवेयुस्तदिदं निर्दिश्यते गायत्रामदीयवे गायत्रे त्वे भवतः ताः षड्गायत्राः सैरवयो धा जये वाह
तेता अपि षड्दहस्यः औसेन समं त्रिष्टुप्ते अपि त्रिष्टुप्ते अथ हेतुः एष्टे रहति रयं तरे वा सप्तदश स्तोमे
क्रियमाणे पंचरहस्यो भवन्ति द्वादश वक्त्रे नुमः कथं मे पाहितं तत्र त्रिष्टुप्तिः पंचमो हिं करोति सति स्तुभिः सर्वैक

राम
ई०

यास्तु कदाचिद्विहं करोति स एकया सति स्थितिः स एकया सप्तमो हिं करोति स एकया सति स्थितिः सति स्थितिः
 चिद्विहं करोति स एकया सति स्थितिः प्रथममेकया च कुकुमा पुनश्चैकया कुकुमा ततः पुनरेकया च हत्याति स्थितिः क
 कुमिः एकया च कुकुमा एवं च तस्यो हृत्यः षड् कुकुमः ततः पुनः एकया च हत्याति स्थितिः ककुभिः पुनश्च ति
 स्थितिः ककुभिः शितिः एवं पंच हृत्यो द्वादश कुकुमः शितिः मिश्रपावमानाभिर्हृतीभिः सहेकादश हृत्यो भवन्ति
 ततः षण्णगायत्रीणां च तस्यो गायत्री चोद्वादशभिः ककुभिर्द्वादश हृत्यो भवन्ति एवं त्रयोविंशतिर्हृत्यः ततो वा
 मदेव सप्तदश क्रमाद्यत्रः पावमानाभिर्गायत्रीभ्यां च शिष्टाभ्यां सहेकोनविंशति गायत्री भवन्ति ततो नो
 द्युक्तकाले ययोरेकत्र सप्तदश हृत्य एकत्र सप्तदश ताम्रतुल्यं त्रिंशत्पूर्वसंक्रान्तिताभिस्त्रयोविंशत्या हृत्यो
 द्युक्तकाले एकोनविंशतिर्जायते ततः सप्तपञ्चाशता गायत्री पादैः सह सप्तपञ्चाशत् हृत्यः सप्तपञ्चाश
 तैः भवन्ति पावमानाभिः स्थितिः स्थितिः सप्तपञ्चाशत् सति स्थितिः सिद्धं भवति अथ हृदयं तयोरो
 मयि ककुमा गमः कियते ततो याः सवने समाम्नाताः ताः षष्टिर्भवन्ति ये ते दे सवने कुकुमाव समाप्ता तत्रानि

पु३

ता४

वृहती तिष्ठः
 सप्तपञ्चाशत्

तित्तोर्द्धरा लत्वः प्रयोगसेनसाषष्टिः पर्यंत्यास्ताम्रः सवनेसमाम्नाताम्ना इह सवनशब्देनोक्तं
 तिनक्तं तिसवनशब्दप्रयोगः तत्र हि त्रिषु सवनेषु वक्ष्यस्त्रिषु मोभवेयुर्नष्टि त्रिषु मोमाध्यं दिनं सवनमि
 तित्तस्माद्यासौ पूर्वाह्णमुत्तराह्णविष्टारपंक्तिस्तत्र प्रगायं लत्वा गतव्यमिति ॥ एवं चोपरगायिकं तु ॥ पंच वंदा
 आवाप आर्भवं पवमानः सप्तसामागाय त्रसंहिते गाय त्रेहवे भवतः रपावात्र्यं धीगवे त्रानुष्टुप् मे उल्लि हिसप
 ककुभिपौष्कलं वावमंतं जगती क्षितिः यदेतच्छावात्र्यमंधीगवं च देसामनीतयोः पूर्वा त्रानुष्टुप् पुरोजिनी
 ज्ञानं धसः सुतायमादयित्वेते अपश्वानंश्च यिष्टेन सखायो दीर्घं जिह्वं उत्तरे द्वे गाय त्रयो योधारया पावक
 चापरि प्रस्पंदते सुतः इंदु उरश्येन लत्वः तदुरोषमभीनरः सोमं विखायाधिया यज्ञाय संत इय इति तत्रै
 वीर्थः सांजायिकः किमन्ययोरुस सनुष्टुप् मोरागमं लत्वा समासुगानं कर्तव्यं अथवा यासौ पूर्वा त्रानुष्टुप् उत्तरे
 वगाय त्रयोतयोः प्रयथनेन नदवकर्म लत्वा त्रानुष्टुप् एकारंगामं कर्तव्यमिति किंवा त्रानुष्टुप् त्रानुष्टुप् त्रानुष्टुप्
 धितव्ये इति कुतः एतदेवं तासां सुतत्रिरर्थवती भविष्यति एवं प्राप्ते चूमः प्रगायिकं त्रानुष्टुप् प्रगायिकं गानं कर्तव्यं

एवं हि स्मरंति त्रानुष्टुभः प्रगाथ इति । प्रगाथतास्मर्यमाणं नापक्रोतम् ॥ स्वेव । एवं स्वेगानं न विष्यति । तत्र प्रसूतमनुय
हीष्यते । नाप्रकृतप्रक्रियामविष्यति ॥ प्रगाथेव ॥ प्रगाथरा इष्टोपपत्स्यते पुनः पारेगीयमाने ॥ ॥ लिंगदर्शनाव्यतिरेकाच्च
अव्यतिरेकेण च लिंगं भवति ॥ एवमाहुः ॥ चतुर्विंशतिर्जगत्सु तृतीयसचमं एकाककुवितित निर्दिष्टपते । पंचमं द्वात्रिंशत्पते ।
भवः पवमानः सप्तसामागायत्रसंहिते गायत्रे तदेव भवतः ताः षड्गायत्रस्तिस्रो जगत्सो भवन्ति । त्रिपादाश्च । धीगावे त्रानुष्टुभ
तयोः पूर्वाश्चानुष्टुभोऽत्रैव गायत्रौ तत्र प्रथमेन गाने क्रियमाणे द्वयोः साम्नोऽप्यनुष्टुभस्य तस्यो जगत्सुः पूर्वाभिः ।
सहस्रसोऽष्टादिसप्तैककुभिषोक्तं एकमप्येकस्याष्टविंशत्यपरमप्येकस्यांते दे उल्लिख्य कुभौ सैका जगती गायत्री पादश्च पूर्वा
भिः सहस्रो जगत्सुः कावेति स्रो जगत्सुभिः सहस्रकादत्र भवन्ति । एकविंशं यज्ञायज्ञीयं तत्र पूर्वा र हती उत्तरा विष्टारपं क्रिस्तः
कुभौ पुनरुत्तरा प्रगाथः क्रियते । एकविंशो वस्तोमे क्रियमाणे सप्त सहस्रो भवन्ति । चतुर्दशैककुभः याः सप्त सहस्रकाः प
ञ्चगत्याः पूर्वाभिः सहस्रोऽत्रैकस्या जगती पादः पूर्वैर्गायत्री पादेन सह विंशतिरक्षराणि । अथ चतुर्दशसुकु
भः सहस्रकादत्रैककुभस्तः सप्तजगत्सुः पूर्वाभिः सहस्रयो विंशतिः यदेककुभौ त्रिष्टुप् सैका जगती गायत्री पादश्च पूर्वाभिः ॥

सुरुवतुर्विशतिर्जगत्सः गायत्रीपारः पूर्वैर्विशत्यक्षरेः सहककुञ्जवति। एवं प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशतिर्जगत्सः एक
 वक्तुः अथ प्रगाथेन क्रियते सतः ३५५५ वा उवाधीगवयो रत्नरत्ना नृदुमो रागमाघतायस्तीये वासति ककुमोरागमा
 क्षेपासंख्यां संपद्यते। तस्मात्प्रयथ नेन गानं कर्तव्यमिति ॥ ॥ एववा ॥ प्रागाथिकं ॥ गवामने ब्रह्मसाम प्रहृत्य समामनेति।
 चतुःशतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथास्त्रयस्त्रिंशतं वसतो वार्हताः स्त्रिका इति। तत्र संदेहः किं द्वयोर्द्वयोर्कोवोः प्रथमं कृत्वा ग
 तव्यं सुततिष्ठेष्टुगातव्यमिति किं प्राप्तं तिसृषु ज्ञाद्विति कुतः एवं प्रहृतौ श्रूयते तस्मादेकं साम हवे क्रियत इति तदिह
 बोदकेन प्राप्तं तस्मात्तिसृषु गातव्यमिति एवं प्राप्तं नृमः प्रागाथिकं ॥ खेच। प्रगाथे वा द्वयोः द्वयोर्कोवोर्गयमेवं स्वगामं स
 तं न विष्मि। कस्मिन् खे प्रगाथिकं प्रगाथः स्वः विहितो हि गवामने ब्रह्मसाम प्रहृत्य तस्माद्ब्रह्मसाम्नाः प्रगाथराष्ट
 नवचनात्स्वः प्रगाथ इत्युच्यते ॥ ॥ लिंगदर्शनाव्यतिरेकात् ॥ नवतिरिह लिंगदर्शने पंचसुताः सुवार्हताः प्रगाथाः त्रि
 प्यंते इति तत्र प्रयथ ने युज्यते न त्वगाने। कथं वतु रत्नरत्नं हि त्रातं ते प्रगाथाः सत्तवृहद्द्वयं तस्माद्ब्रह्मसाम्नाः प्रगाथद्वयं ने
 वसकाले ययोरपि तत्रैव प्रगाथद्वयं रं द्रकतुः प्रगाथ उत्तरस्मिन् दक्षिणवति। त एते नवनवतिः प्रगाथाः त्रिंशदाः त्रिभिः

त्वेकं कर्तव्यं एषेषु सतो दृष्ट्या विधीयते। अभिस्त्वानां वत्तीये दिवसे सतो दृष्ट्या एव मवशिष्टानि अभिस्त्वानां
 नाशतमहानितेषामित्येतो दृष्ट्याः अन्येषु नवनवतो दिवसेषु नवनवतिः प्रगाथाप्राप्यत इति लिंगमस्युपन
 नवति। त्वेषु नगानि क्रियमाणेषु दृष्ट्याः त्रिषु सप्ताधिकेषु मासेषु समाप्ये रनूतदे तस्मात्लिंगदत्तानि
 त्प्रगाथे गानं कर्तव्यमिति मन्यते। आरे। अथ कस्मान्न प्रथमतः वेगानं कृत्वा ततस्तस्मात्त्वादिकाश्च वमादाया
 नदे चोहरीत्वात् वेगानं क्रियते। तथा हि त्वेगानं प्रापी चोदको नुग्रहीतो भवति। लिंगं चोपपत्त्यते। पंचसुमाः
 सुवार्हताः प्रगाथाप्राप्यते इत्युच्यते। अवतिरेकेण लिंगं दर्शयति अन्या अन्याश्चो भवन्ति तदेव सामेति तस्माद्
 कोदकोः, रूकोः प्रगाथं कृत्वा गानं कर्तव्यमिति ॥ ॥ अर्थे कृत्वाधिकल्पः स्यात् ॥ सामवेदे सहस्रं गीतुपायः ॥ आरुको
 र्मगीतुपायानामुच्यते। गीतिर्नाम क्रिया सामेतरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिर्व्यञ्जिकाः सामराव
 मितलयासानियतपरिमाणञ्च विच ॥ गीयते तत्संपादनार्थः। मक्ष्वेदो रविकारो विज्ञेयो विकर्षणं मासे विरा
 म्मेन तन्मस्त्वमादयः सर्वसमधिगताः समाम्नायन्ते तेषु संशयः किल समुच्चीयत उत विकल्पत इति किं तावन्न

तै २

५२

प्रतिपादित्वैषां समानानां सर्वगोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य समुच्चयेरनित्येवं प्राप्तं ब्रूमः। अर्थे कलादिकल्पः स्यादिति। एकार्थदिगीतुपायाः गीतः कथं निर्वर्त्तयति प्रयुज्यते। तत्रान्यतरेण विज्ञेयगीतो निर्देष्टायां नेतरे प्रयोगं गमयति। तस्माद्विकल्प इति ॥ ॥ अर्थे कलादिकल्पः स्यादन्तु सामयोज्य इत्येतात्। कचित्कर्म विशेषश्च यते। कृत्वास्ते सामान्तास्तुवते यद्वचास्तुवते तदसुराश्च नृवायत्साम्नास्तुवते तदसुरानां नृवायत्तप एव विद्वानुसाम्नास्तुवीत। तत्रायमर्थः सांख्यिकः किं कृत्वा वास्तौ तव्यं साम्ना वा उत साम्ने वेति। किं तां त्यागं विकल्पः कृत्वा वा साम्ना वा भिन्नमिदं वा केषु दृश्यते। यद्वचास्तुवते तदसुराश्च नृवायत्तप इति। कृत्वास्तुवे क्रियमाणेः सुराश्च नृवायत्तप इति परिपूर्णमेतावत्। तत्राक्षपश्यामः एवमर्थमिदं संकीर्त्यते कथं नामागम्यते कृत्वास्तुवति मिति। किं मर्थं यास्मिन्कर्म विशेषश्च यते तत्सौगं यथा स्यात्तत्प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यत इति। ननु सुरसंकीर्त्तना निंदेपानेत्याह। नवयनिदिता न निंदितान्वाश्च सुराश्च विद्वः संकीर्त्तना कर्त्तव्यतामध्यदस्यामः एवं साम्नास्तुवत इति दृश्यमाकां। तस्माद्विकल्पः कृत्वा सामयोः स्तुत्यर्थत्वा उभयोरप्येकं कायं स्तुतिर्हि निर्वर्त्तयितव्येति। तदन्यत्तरेण सिध्यति विकल्पः। वचनं हि

व ५

राम ४१

नियोगः स्यादनेतरस्ति विकल्प इति साम्ना विनियोगः स्यात्। कुतः तस्य हवि तियो जं व वन मस्ति। यदना स्तुव
तेतदसुरा अन्ववायन। य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतरस्ति साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसा ववनेन न इतरथा क
ल्यास्यात्। नृवास्ति वने असुरा अनुगताः तस्मादवास्तोतव्यमिति। अथ साम्ना स्तुवः प्रशस्यते ततो यद्वा स्तुवते त
दसुरा अन्ववायनितीतर प्रशंसार्थो निदेशः न किं विकल्पयिष्यत इति। कथं निंदा वचनमेतर्दिशि गम्यते। इतरस्तु
तिवचनात्। तस्मात्साम्ना स्तुतव्यं। एवं वा। अर्थे कत्वादिकल्पः स्याद्देवता मयेस्तदर्थत्वात्। क्वचित्कर्म विशेषेभ्योपेतं। अथ
यदस्वमानव इत्येतया हवनीयमुपतिष्ठति। अत्रायमर्थः सांशयिकः किमप्रगीतयोपस्थातव्यमुत प्रगीतमेति कि
प्रश्नः। प्रगीतमाप्रगीतया वा। कुतः अविशेषोपदेशात्। प्रगीताद्यस्य वियमेव शब्दः अप्रगीतापीयमेव। उभयथा
हितासमामनेति। तस्मान्न विशेषः अदिर्न व्यति। नवेद्विशेषः स्तुतिपरत्वाद्देवता मयोर्विकल्प इति। एवं पक्षे
हमः॥ ॥ इवनाद्विनियोगः स्यात्। उभयथा हिता। प्रगीतैव विनियुज्येत। नाप्रगीता कुतः वचनात् किं वचनं। अप्यस
हस्वमानव इति एतयेति प्रकृतवचनः शब्दः प्रगीतावसामवेदो प्रकृतासायेतयेति संबध्यते। ननु प्रगीतापि तत्रप

अतो ज्ञेयं प्रगाणसंबंधार्थं त्रयानस्य पठितायां प्रगाणं चाकृते कर्तुमिति अत्र सामर्थ्ये वाच्यं न सामर्थ्यगम्यते
 न ह्यंतरेण कृत्वं सामनिर्हतिर्भवति अंतरेण पितृसामकृत्त्वं स्यते न च कृत्वा मा को दत्त इति तस्मादेवं सामवेद
 उपतिष्ठते वा सौतिवे सुक्ते प्रगीतायामेव विसेष्यत्ययो भवति नाप्रगीतायां अहं यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरण
 इव नादप्रगीतायामप्रगीतापि हि साखांतरे समाम्नायते सा प्रकरणं वाधित्वा वाक्येन गृह्यतेति उच्यते न वाक्येन
 कृत्वा दृश्यते प्रतीक्यदणं ह्येतत् अयं सह समानव इति एतयेति पुनः प्रकृत्या या रूपा वाचको मुख्य कृत्वा दृश्यते
 न प्रतीक्यदणं लक्षणं स्यात् अतिलक्षणं विषये च श्रुतिर्न्यायानलक्षणं तस्मात्प्रगीतयोपस्थातमिति ॥
 न वा अर्थकत्वादिकल्पः स्यादकसामयो सदर्थत्वात् ॥ इह नेवित्रैस्वर्येण धीयते नेविज्ञातुः स्वर्येण आह ॥ य इमे वातुस्व
 र्येण धीयते किंते उदात्ता नुदात्तस्वरिते म्पधिके अपरं स्वरं कुर्वन्ति नेत्याह तेषामप्यत एव स्वरये नुपे किंतु कुर्वन्ति ए
 कं स्वरं तस्मिन् लक्ष्म्या धीयते तत्र संदेहः किं समुच्चयस्त्रैस्वयीदीनामुत विकल्प इति किं प्राप्तिसवगोपसंहारित्वात्
 यागवचनस्य समुच्चय इति एवं प्राप्ते कर्म अर्थकत्वादिकल्पः स्यात् एकार्थः सर्वेषां त्रैस्वयीदीनामभयननि

राम
४३-

रतिः तस्माद्विकल्पः ॥ ११ ॥ वचनादिनियोगः स्यात् वचनमिदं भवति स्मृत्यनुमितं तानो यज्ञकर्मणीति तस्मा
ज्ञानेन प्रयोगः कर्तव्यः अथ चेत्स्वर्गदीनां किमर्थं समाश्रानमित्युच्यते अर्थविवोधनार्थमविष्यति ॥ सामप्रदेशे वि
कास्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रतत्वात् ॥ इदमाश्रयते रथं तस्मिन् योर्गीयति यद्योनो तदुत्तरयोग्यितिकवती पुरथ
तस्मिन् गीयति विराट् सुनाम देव्यं गायतीति तत्र संदेहः किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं किं योनिवर्णवशेन कथमुत्तरा
वर्णवशेन गीतं भवति कथं वा योनिवर्णवशेनेति उच्यते किं विदुदाहुरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः ॥ यदा तावद्दे
वास्तस्य माई भवतीति यो नो यस्मिन् मागे आईभावः स तस्मिन्नेव मागे उत्तरासु आईभावः क्रियते ततो योनिवर्ण
वशेन गीतं भवति अथ मागांतरे च तालव्यं दृष्ट्वा आईभावः क्रियते तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति किंपुनरत्र
ऊर्ध्वं योनिवर्णवशेनेति कथं यावति मागे एकारस्य योनावा आईभावः स तस्मिन् विचारयामः किंतु च द्रव्यमिति एकारो
नाञ्जरित ईकाराकारावागमिताविति एवं चेदुत्तरावर्णवशेन गातव्येव न यगे योवर्णः सन्नोच्चारयित्वा ईकाराकारावाग
माईभावविति एवं योनां तदुत्तरयोग्यितं भवति तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति अपि वै वै गतिर्न ज्ञातव्यमिति

इतरया कविम्या एषे रय च महती गीतिरल्येष हरेषु गीयते। तत्र यत्तं प्रणश्यति यद्युतराक्षरवशेन क्रियते। तस्माद्य
 न्यक्षरवशेन कर्तव्यं। अपि च कविक्रम उपरुद्धते यत्र क्रमे आर्षे भावमावर्णः। आर्षे च कविदुपरुद्धते यत्र प्राकृतत्रा
 गमो नैव क्रियते तत्र स्वाध्यायकाले गानेन न च कर्म काले गानमविरुद्धं कर्तव्यं। तस्माद्यन्यक्षरवशेन गानं कर्तव्यमिति।
 आर्षे च कविदुपरुद्धते यत्र प्राकृतत्रा गमो नैव क्रियते तत्र स्वाध्यायकाले गानेन न च कर्म काले गानमविरुद्धं कर्तव्यं।
 यो सामप्रदेशविकार आर्षे भावादिस्तदपेक्षो यो न्यपेक्ष एतच्छास्त्रेण स्ततं यद्यो न्या तदुत्तरयो रिति। यावति सामभागे
 यो नावा इभावः। ततस्त्वावलेवा तस्य सुकर्तव्यः॥॥ वर्णं तु वाद रिर्वयादयं व्यतिरेकात्॥ उत्तरावर्णवशेन कर्तव्यवाद
 रिर्मन्यते स्मेन यो निमागवशेन कुतः। यो सौ प्रकृतावा इभावः। ततो नासावागमो नय तत्र एकारलोपः। किंतर्हि एकारो न
 म अवरणं इवाणं। अवरणं संवृतमिव वर्णं विकृतं। उभे अपि च दार्ध्यात्। भ्यामंसा पुम्यंसं च क्षरं सा भुजं न्यते। तत्र प्रकृतोत्र
 कारेकारो विष्णुपितौ नाहर्वा वागमितौ। गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः। ततः सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षं तदात्र तावति भागे न्योव
 ली भवति न संव्यक्षरं तत्र संव्यक्षमावे विष्णुषो न न शक्यः। कर्तुं। अन्यस्मिन् भागे यत्र संव्यक्षरं भवति तत्र तदव्यादिशुषः

राम
 ४४

क्रियते। एवं यद्येन्यां तदुत्तरयोः कृतं भवति। योन्यां हि संस्मृष्टयोर्विशेषः कृतः। इहपि संस्मृष्टयोर्विशेषः। इतरथा च
तिरिक्तं कल्पितं स्यात्। अथ यदुक्तं गीतिः प्रणं ह्यतीति न प्रणं ह्यतीति विना मंथत्वाच्च न क्षरं गाययिष्यते। संस्मृष्टाभावा
च्चाशकोर्विशेषः कर्तुमाद्यक्रमेणोपरोक्ष्यते॥ ॥ स्तोमस्यैके द्वयोः तरे निवृत्तिश्च वत्कवतीषु रथं तं गायति रथं तं रथ
त्रयोऽप्यति यद्येन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति तत्रोत्तरावर्णवशेन गायत्यभित्येतत्समधिगतमथेदानीं इह संदिश्यते। किं
स्तोमः यदि शपंतेनेति। किंप्राप्तं। न यदि शपंतेनेति कुतः। गीतिर्हि सामनस्तोमाः। यागीतिः साप्रदिश्यते। यद्येन्यां तदुत्तर
योर्गीयतीति गायति शब्दसंबन्धात्। अपि च मङ्गलशब्दार्थैरसंबन्धमानः स्तोमो नर्थकः स्यात्। तस्मादपि न प्रदिश्यते। तस्य त
त्त्वविज्ञानेनैव न संवंधो न स्यात्। तस्मात्स्तोमस्य रूपांतरे निवृत्तिः। यथा रूपांतराणां गीतित्वान्निवृत्तिरेवं स्तोमादरा
णामप्यति॥ ॥ सवीतिदेशस्तु सामान्या श्लोकवद्विकारः स्यात्॥ नैतदस्ति स्तोमानां निवृत्तिरिति। सवीतिदेशो हि
नैवति। कुरु स्तोमस्वरकालाभ्यासविशिष्ट एव गीतिः सामशब्दो वाचकः। कथमवगम्यते। तत्र प्रयोगात्

इति स्तोमानि वर्तन्त तत्कृतो विशेषो नोपसंयुहीतः स्यात् तत्र शब्दो वाध्ये तत्तस्मात्स्तोमाः प्रदिश्येरन्नायन्
 तमृकृशार्थैरसंबध्यमानाः स्तोमाश्च नर्थकामवेयुः ॥ अत्र चूमः लोकवन्नानर्थकामविष्यति यद्यथा लोक
 जायते रंगवस्तुक्रानियानि नाम प्रक्षिप्यंते तानि गतिकालगणनार्थानि संबध्योच्यंते सुखं ह्यक्षरेणीति का
 लः परिशिष्टते तद्दिहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोमाश्च राणि अनुवर्तन्ति ॥ अन्वयवापि दर्शयति ॥ अन्व
 यतश्चपि स्तोमान् दर्शयति यत्रार्थिकानि परानि निवर्तन्ते स्तोभागे लाभ्यन्तीति स्तोमास्तोमा एव गेलाः स्वरा
 स्तस्मादपि स्तोमाः प्रदिश्यंते ॥ निवृत्तिर्विर्था लोपात् ॥ वाशब्दात्तदो विनिवर्तते निवृत्तिरभिष्टपतीत्येवं ज्ञाती
 यज्ञानां स्तोमानां शीतकर्मिहोत्रावाक्यशेष उपलभ्यते नैवं ज्ञातीयकाः स्तोमाः संबध्येरन्निति अन्वयान् संबध्य
 तेलोकवदितियदुक्तं तत्परिहर्तव्यं ॥ ॥ अन्वयोवार्थवादः स्यात् ॥ अन्वीयुर्देवं ज्ञातीयकाः स्तोमाः नस्त्वयमिदं
 ह्यं प्रत्यक्षमुपलभामहे यत्र वाक्यशेषवचनसार्थवादः ॥ ॥ अधिकं च विवर्णं वज्रेमिनि स्तोमशब्दत्वात् अथ कस्तो राम
 भो नाम तस्य लक्षणं कर्तव्यमुच्यते यच्च गदारे मोधिको नवतैः सवर्णः स स्तोमो नाम ईदृशो हि लोकि काः स्तोमशब्द

मुपचरंतीति। तद्यथा देवदत्तेन संभायाभरं प्रलपता वङ्गसो मङ्गयितमिति यदर्थवत्तने भोषिकैश्चि वत्तेः सवर्ण
वतहाले चैवं वक्तारो भवन्ति लक्षणकर्मणि प्रयोजनं न वक्तव्यं लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं यल्लक्षितो भ
विष्यतीति। किमर्थं नु भयं स्रवितं न न्वन्यतरत्परात्तमधिकमिति वा विवर्णमिति वा। न त्पाह। भवति किं विदधि कं
न विवर्णयथा न्यासश्चादिः चादिरिति तथा किं विदधि वर्णनाधिक्यथा विकारना ३ इति। तस्मादुभयं स्रवयि
तमिति॥ धर्मस्यार्थस्तत्त्वा इव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानुवधः समवायात्॥ वाजपय्यश्रूयते।
वार्हस्पत्यं वरुणे वारं सप्तदशशरावे निर्वपतीति। अस्ति च प्रहता व्रीहिषु यो क्षणं तन्निवारेषु भवति न भवतीति
संशयः। तथा उद्धाथा वारं तर्हि वाग्भव नियर्हिष्टः ३ इति। संतिष्ठते न वङ्गवदेन्नान्येष्टे नान्येष्टे स्मृपात्सं
वेष इह मघाशये नृष्टं वेति मघाशनेष्टं ताशने वषट् रुचमी भवतीति संशयः। तथाराजसूये श्रूयते। नैर्कृतं
प्रावृत्तानां परिहृत्यैव रुदति अस्ति प्रहता उल्लूखलमुसलयोः मोक्षाणो प्रोक्षिता म्यामुल्लूखलमुसलम्प
तीति तन्मखेषु न वति न भवतीति संशयः॥ तथा वातुमीये पुश्रूयते परिधौ पशुनि युजीतेति परिधौ पशु

कर्त्तव्यः न कर्त्तव्य इति संशयः; तथानगिरागिरेति ह्याद्यदिगिरागिरेति ह्यादात्मानं तदुक्तात्तौ फिरेदे
 रक्तलो ज्ञेयमिति श्रापदेगिरापदधर्मी न वंति न न वंतीति संशयः; किं तात्पर्यं। ब्रीह्यादिपूजाधर्मी न नीवारादिपुत्त
 मोनेषु न न वेयुरिति। एवं प्राप्ते धर्मः; नीवारादिपुत्तो दनानुसंवंधः स्यात्। समवेति हितेषु संपाकतो धर्मः; प्रकृतोत
 वदपूर्वपुत्तो सौ न ब्रीह्यादिपुत्तः; येनार्हस्य विशिष्टेयं साधनविशेषः; तत्रैव धर्मी न ब्रीह्यादिविति समधिग
 तमेतत्। नीवारादयश्च ब्रीह्यादिकार्यकरिण इत्यवगम्यते। नीवारयभावो दनानेवारश्चरुः; कर्त्तव्य इति। सवना
 येन प्रकारेण नीवारो यागस्योपकरोति वज्रं यित्वा तं पुलं निर्देष्टुं सप्रत्यक्षेण वगम्यते ब्रीहिकार्यवत्तं तदिति
 तस्माद्ब्रीह्यधर्मी नीवारो न वेयुरिति। एवं षडहं नोपासीति बोधनायां सत्यां यदा षडहं संतिष्ठते तदा षडहं नोपास्य
 त इत्यर्थः; मधु ह्येताभ्यामुपासीतेति गम्यते। यस्य भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानं। वगम्यते षडहं निवृत्तौ मधु
 शनं नुवन् षडहं कार्ये वदतीति गम्यते। तस्मात् षडहं धर्मी जतं नियमो वाम धर्माने भवतीति। यागाभावात्तन्निमित्तं
 ग्रहान् न प्रवर्त्तेते। ग्रहं वा गृहीत्वा वमसं बोद्धव्यं ततो न मुपाकरोतीति ग्रहवत्तसाभावात्तो न भावः; स्मृतमनुशं

राम
 ४६

सतीतिस्तोत्राभावादस्याभावः सवनाभावात्सवनीयानप्रवर्तते। इत्येवमादिनप्रवर्तते प्रतानि नियमाश्च प्रवर्त
तइति त्रयान्पदनर्थलुं संनखावप्रतानामिति नान्यथानखावप्रतानं वंति यदि न तैस्तुषाविष्टयं नेतस्मान्नुषविमेषनेन
त्वाः श्रुता इति गम्यते। अतश्च लूखलमुसलधर्मेः संवधतइति। तथापरि विष्टपकार्यवर्ततइति विस्पष्टमेव वचनं परिधोप
शुनियुंजीतीति। तस्मान्न धर्मकः परिधिः स्यात्इति। तथा नगिरागिरेति श्रुत्यादेरंलत्वोक्त्यमिति नेतोदावपि विधीयते अ
तिषेध इरापदव। तथा हि वाक्यं मिधेत। न वेरापदमप्राप्ततादूयते। प्रतिषेधेत्वा। नुवादः संभवति। यदेरापदं तदा
नं गिरापदनं नवतीति एव वाक्यं रूपं गम्यते यस्मादिरापदस्यायं दोषस्तस्मादिरापदं श्रुत्यादिति भिन्नवाक्यं रूपेण
यथा एतेभ्यस्त्वदृष्टानुमानकल्पना स्यात्। न ह्यत्मानं गिरेदिति दोषे विधीयते। शरिरेति रिक्तमसंभवः परमात्मन्यदोषः॥
तद्वत्तेदस्तु त्वत्त एव तस्मादिरापदोच्चारणं ५ एतदं रिमिरापदस्य तत्तत्कायपतिदशक्तिर्युनिगिरागिरेति त्वत्त
यदिति। तस्मादिरापदधर्मी इरापदेन वेयुरिधिसर्वत्र पर्यवसितं। परिधावनंतरा कथा यन्निष्पद्यते ॥ तदुत्पत्तेस्तुति
इति स्तुत्यं तत्तत्तत् ॥ वातुर्मस्येष्टामायते मध्यमे पर्वणि परिधोपशुनियुंजीतीति। तत्रोक्तं। रूपवर्माः परिधोप

कर्तव्य इति । तदिपरिपवर्तते तेन कर्तव्यः तदुत्पत्तेः परिधेराहव नीयपरिधानार्थेति तत्रैव धूर्म्मनिवर्त्तरन् । तत्तत्ता
 हितैरवैष्युक्तपञ्चवंधनकारेण पूर्वगच्छति । तत्रयद्वंधनस्यांगभूतमिति श्रुतं तद्वंधनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नयवाद्
 वनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं तस्मिन्परांगभूतवंधनं सतं भवति । न तद्वर्माणं धारं न विवर्त्तते । न हितत्रकियमाणाः पशो
 जतः भवन्ति न पाशुकस्य अपि च सत्वकः परिधिरनुश्रूय श्रूय धर्म्मैः परिहित्वा दीयेत । शूपायाज्यमानायेति च शरद
 स्तत्तत्रायं वाधितः स्यात्तस्मात्परिधेः शूय धर्म्मानस्युरिति ॥ ॥ आवेत्तपरन्वार्थवत्त्वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् । आवे
 त्परन्वा शूय धर्म्माः परिधौ वंधनोपकारसाधने हि विधीयन्ते । यश्च परार्थे वंधनं नयति निष्पादयित्वा करोत सौ
 वंधनोपकारं त्रयं च संस्कारो वंधनं निष्पादयति । तदर्थोत्पत्तिमतदर्थोत्पत्तिर्वा नापेक्षते तस्मात्परिधौ शूय धर्म्माः
 कर्तव्या इति । यदुक्तमनुश्रूय श्रूय सत्वकश्च परिधिरिति । अत्रोच्यते ये परिधित्वा विरोधिनो शूय धर्म्मास्ते करिष्यन्ते । न वि
 रुद्धा इति ॥ ॥ आख्या जैवंतदावेत्तात् विवर्त्तते स्यादपूर्वत्वात् ॥ अथ यदुक्तं शूपायाज्यमानायेति च शरद उहितम्
 स्यादिति ॥ अत्रोच्यते नो हितव्यो भविष्यति । धर्म्मविज्ञा दारणापि रूपशतमविष्यति धर्म्मनिवद्धा हि सा यथैव रूपे

यापरिवावपिभविष्यतमहति।तस्मान्नोदिष्यते॥परार्थेनत्वर्थसामान्यं संस्कारस्यतदर्थत्वात्।विवाहमं प्रजया
मुभिरर्चयतिवर्चयत्यस्यभ्रातृवंयस्यहविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमाश्चभ्युदेतित्रेधातंदुलान्नविभजेत्येमधमास्त
नप्रयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालेनिर्वपेत्।येस्त्विष्टास्तानिंद्रायप्रदात्रेदभ्रंश्चरुंयेहोदिष्टास्तानिस्त्रवेशिपिवि
ष्टायशृतेचरुंशृतेचरुंदधंश्चरुमित्येतदुदाहरणं।तत्रायमर्थः सांशयिकः किंशृतेदध्निचप्रणीताधर्माः कर्तव्याः उत
नकर्तव्या इति।किंप्राप्तंनकर्तव्या इति॥अर्थमेतत्प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थः।दधिवर्तंदुलविभागश्चएकोभाग
इंद्रायप्रदात्रेदातवः शृतं चतंदुलविभागश्चविस्त्रवेशिपिविष्टायनश्चपणार्थं दधिपयोवविधीयते।तत्रद्विस
प्तमीसंयोगोनुवादएव न च प्रणीताकार्येतिधीयते दधिपयोवातस्मात्प्रणीतानां धर्मे न संयुज्येते।नहिप्रणी
तानादभ्यर्थसामान्यं किंविदस्ति तदर्थश्चायं संस्कारः।अपणवारकस्तस्मान्न प्रणीतावर्माः पयसिदधनि
वामवेयुरिति॥॥क्रियेनार्थनिर्हतेः।नचैतदस्तिप्रणीताधर्मादधिपयसो नकर्तव्या इति।अपणसावनेहितेवि
दधयेतेनश्चपणार्थमुत्पन्नेदधयेनार्थोनिर्वर्ततेतत्रतेअपूर्वचयुक्तत्वात्क्रियते क्रियतेवदधिपयोम्याश्चपण

यादृक् साधयति अन्यथा रथं तरसि ति प्रत्यक्षं खल्वप्यन्यदुपलभ्यते। रथं तरं ररादि कां संस्तुतिं कुर्वत ए
वं साधयति। वृद्धिवादिकं॥ तस्मादथं तरधर्मीः शूरादिकायां स्तुतौ निवृद्धारथं तरे प्रसूयमाने भवेयुः नष्ट इति।
वृद्धमात्रपि विवादिकायां स्तुतौ निवृद्धादृष्टिर्न वेयुः न रथं तरे तस्माद्यवस्थाधर्मीणमिति॥ ॥ अप्राकृतं तदि
कारादिरोधात् रथवतिष्ठे रन्। अस्ति वै रथस्तोमः वै रथो वै रथस्तोमे न यजेतेति तत्रेदमाश्रयते। कण्वरथं तरे एषं भ
तीति। तत्रायमर्थः सांशयिकः किं कण्वरथं तरे अन्यतरस्य रथं तरे स्पष्टं ततो वा धर्मीः कर्तव्यः। उक्ते भयो रपीति किं प्रा
प्तमन्यतरस्येति। कुतः एवं ह्युक्तं रथं तरे स्पष्टं ततो भवन्ति। वृद्धो वृद्धधर्मी इति निर्देशा सामर्थ्यात्। तदिदं शेषं नु
मानेनानुक्तं तावत्प्राप्तमिति मन्यादे। तस्मादन्यतरस्य धर्मीः कर्तव्य इत्येवं प्राप्तेऽहम्। यत्र अप्राकृतं कण्वरथं तरे
दि कारान्। यस्मात् कण्वरथं तरे भयोः कार्यवर्तते तस्मादुनयधर्मी लुभेत्तनहि विलसतो निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतोऽत्र
यत्किंचित् इह धर्मभवंति बोदकेन कण्वरथं तरे भयो रथपि न्न। तस्मादुभयधर्मी लुभेत्। यत्किंचिद्विदुः धर्मीः तद्यथा उ
क्तेः यत्किंचित् वदयमित्येवं जातीयकविरोधात् रथवतिष्ठे रन् अविस्तरेषु समुदयः॥ ॥ उभयसामिन्नेवमेकार्थपि ते॥ सं

सुतय सामानः क्रतवः संसर्गव उमे कुर्यात् गोसव उमे कुर्यात् अपविता वप्येका हे उमे च हृदयं कुर्यादिति श्रूयते। सति
 तु प्रजतो हृद्वमी रथंतर धर्मीश्च। तद् हृद्वो देवेन प्राप्यते। तत्र संशयः किं भय साम्भुजय धर्मीः कर्तव्याः अथ वा इह
 पितृव्ये वयं वतिष्ठे नृ इति किं प्राप्तं। उभय साम्भिवे वं स्यात् यथा कएवरथं तरे उमे सत्र सामनीष्ट कार्यवर्त्तते नैकै कतस्मा
 नैकै कं धर्मी ल्लिमे त उमे सत्र संहते उमे धर्मीः संयुज्येयातां। उमे हिते संहते एकार्थे पनेष्ट कार्यवर्त्तते इति॥ स्वार्थत्वाद्
 व्यवस्था स्यात् प्रवृत्तिवत्। वाशब्दः पदं व्याचक्षेति न चैतदस्ति हृद्वयंतरयोः संहृतयो रभयं कर्त्तव्या इति। रथंत
 रं रथंतर धर्मीः हृति हृद्वमीः कुतः स्वार्थत्वात् धर्मीणो रथंतर धर्मी रथंतरार्थीः हृद्वमी हृद्वयीः साम्भिवे तव धर्मीः
 नष्टस्य तत्र साम्भुज्यंतरं तरे हृद्वारं रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्धर्मीः प्रयोक्तव्याः हृद्वपि प्रयुज्यमाने हृद्वमीः सा
 म्भुक्ता एवैते धर्मीः साम्भुपि हि हृद्वमष्टव क्रियते। तस्मात्साम्भुपि धर्मी प्रयो जने समर्थमर्थो तो व्यवस्था धर्मीणो प्रवृ
 त्तिवत्। यथा प्रवृत्ते रथंतरं प्रयुज्यमानं तदंगं प्रयुज्यते हृति तदंगं मेवं मिहापीति॥ पार्वणा होमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदाय
 र्थसंयोगात्तदं धर्मी ज्ञाहि लोद र्थपूर्णमासौ। तत्रेदं समाम नंति सुवेण पार्वणो जुहोतीति। सौवी दिषु वै हते पु कर्म सु

राय
 ४६

मवति संदेहः किंतेषु पार्वणहोमौ कर्तव्यौ नेति। नत उदंतावत्यरी सं किं कालामीजा पार्वणहोमानु त समुदायामी
जेति कालामीजाया तयोः प्रवृत्तिः समुदायामीजायाम प्रवृत्तिः कुतः संशयः उभयत्र प्रसिद्धेः उभयत्र हि पर्वशब्दे
लोके प्रसिद्धः काले समुदाये च आहिमवतश्च। कुमारीमः किंतावत्प्राज्ञः कालामीजेति। ततः कालगता प्रसिद्धिर्वपदि
पते। एवं प्राप्ते मूढः पार्वणयोर्वक्तृतेषु कर्मश्च प्रवृत्तिः। कुतः समुदायार्थसंयोगात्। ततः समुदाये प्रसिद्धिर्वपदि पते।
काले च सिद्धिं परिहरिष्याम इति। अतः समुदायवा विना तत्पर्वशब्दस्य समुदायस्य वा भिद्यद्यत्वात् वैदते च प्रवृत्तिरि
ति। कालस्येति चेत्। इति चेत् प्रसिद्धिः कालस्य पर्वशब्दो वाचकः तस्मात्कालामीजेति तत्परिहर्तव्या आभाषां तं सूत्रं परेण
विशेष्यते॥ नञ्प्रकरणत्वात्॥ नास्ति कालस्य प्रकरणं अस्ति तु समुदायस्य॥ तस्मात्प्रकरणेन विशेषेण समुदायवा
वाच्यते न कालवाची अत्राह प्रकरणे न शक्यते पर्वशब्दस्य कालवा विना वाधितुं। दुर्बलं हि लिंगात्प्रकरणं उच्यते।
नञ्प्रकरणं पर्वशब्दो वाच्यते। यदि कालवचनस्तत्संबन्धात् समुदाये गम्यते। यदि वा समुदायवचनस्तत्संबन्धात्
तत्संबन्धात् तत्संबन्धात् युक्तो नो नञ्प्रकरणवचनः॥ तत्र समुदायवचने कल्पनात् प्रकरणमनुग्रहीतं न वति। अपि च प्रवृत्तिः।

एतच्चोक्तः एतद्विषयं दाने प्रसिद्धः दानानि च समुदायाः तस्मात्समुदाया नीजा। एवं च द्वावयवप्रसिद्धिरनुग्रहीताम्
 न नीतिः तस्मादेव तेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः॥ मंत्रवर्णजं॥ मंत्रवर्णजफलचदनुवादो जावष्यति। रूपमंत्रजिनं च यं पूर्णमा
 पूज्य जामहे। अमावास्यासुभगासुखे चेति च। तस्मादपि समुदाया नीजेति॥ तदभावेऽपि च दिति चेत्। नैतदसि यदुक्तं वै
 तेष प्रवृत्तिरिति। तदभावेऽपि यद्यपि समुदायवचनार्थं न च वै तेष यमस्तिसमुदायस्तथापि पार्वणहोमो भवेतामेव
 कुतः अन्ये एवं सद्धिका देवता भविष्यन्ति। समुदायो वा संनिहितोऽपि यत्पते सौर्याद्युपकारार्थेन। यथाग्निमन्त्रे वा वृत्तिसन्नि
 हितो वा अग्निर्योगार्थेनावास्ते एव मिरुपीति। नारिकारिकलालानेव देवं। आधिकारिकं हीदं वचनं। अधिकारे भवं यस्य
 अधिकारस्तत्पुणं विदधाति। अमेयादीनां अधिकारः तेषां देवताः तेषां होमो देवतार्थः एवं च सा देवतानास्ति तत्र तद
 र्थो होमो न करिष्यते। तस्मात्पार्वणहोमयोर्वै तेषां निवृत्तिः॥ उभयोरपि विशेषात्॥ इदमिदानीं संदिश्यते। किमु नो होमो
 पार्वणमास्याममावास्यायां च उत पार्वणमासी होमः पार्वणमास्याममावास्या होमो मावास्या चामिति। किंप्राप्तं। उमावप्युभ
 यत्रा कुतः उभयोरपि करणे उमावप्युभयोः। तस्मादुभयत्र भवितुमर्हति॥ ॥ यदनीजा वा तद्विषयः॥ वात्राद्यः पक्षेऽपि

वर्तयति नैतदस्ति उभयसुभयचेति यदमी ज्ञासतत्र भवेत् तस्याहिस उपकारकः अनुपकारक इतस्या नवानु
पकारकः समुदाय प्रधानावत्र होमावित्युक्तं तस्माद्यदमी ज्ञातद्विषयो भवेत् तामिति ॥ प्रयाजेपीति चेत् ॥ दशैह
एमासयोः ३ प्रयाजाश्चाश्नाताः समिधो यजति तनूनपानं यजति उडो यजति वहिर्यजति स्वारुर्यजतीति का
तत्र संशयः क्रियते किं समिधो यजतीत्यादि शब्देः समिदादयो देवताविशेषा विधीयन्ते एतान् समिदादीन् यजती
ति किं वा न प्रकृतेः समिदादिभिः संबंधोपादीयते एवं शब्दिका देवताः न प्रकृता उपदिश्यन्ते इति किं तावत्प्रमाणं प्र
कृतानां समिदादीनां यागो विधीयते समिदादयश्च देवतावाक्यसंबन्धादिति एवं प्रकृतेः समिदादिभिः संबंधे
क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति तस्मात्प्रयाजेऽपि प्रकृता देवता भविष्यतीति ता देवता प्राधान्यं न यथापाव
एवमस्ति ॥ ॥ नास्ति दत्तत्वात् ॥ ॥ नैतदेवं नात्र समिदादयश्चाद्यन्ते देवतात्वेन कुतः द्वितीया निर्दिष्टा तदि
तन्नेर्देशेन वा देवता वाद्यन्ते चतुर्थ्यति निर्देशेन वा ॥ तत्र हितादर्थं गम्यते तादर्थ्यं विसृजति देवता भवति न देवता
नाम जात्याकावित् सैव कस्य विरूपस्य देवता सैव नामस्य यां प्रति तादर्थ्यं सा तस्य देवता द्वितीया त्रीणि

ततमेकारकेभवति। तत्र नद्रव्यस्य तादर्थ्यगम्यते। तस्मान्न द्वितीयां तेन देवताविधानं। अत्राह तादर्थ्यं
 त्वपि यामः यथा विलुप्तं यजति वरुणं यजतीति। अत्र न विलुप्तं वरुणो वा यागः नापि यागादर्थो तस्य यागस्य का
 रक्यदीप्तिं तत्तद्वितीययाभिधीयते तेन तत्र कल्पते तादर्थ्यं शब्दादरेणैव विहितं गम्यते। इह तु न शब्दात्
 रविहितेन वैवंशकां परिकल्पयितुं। न तथा गम्यकारकत्वेन संभवति। समिदादिशब्दकत्वात्तु यज्जीनासमि
 दादयः शब्दावाक्यका उपपद्यन्ते। क्रियायां वेष्टिता कामिष्यते द्वितीया यथा पाकं पवतीति। तस्मात्समिधो यजती
 मयमर्थः समिधजिः कर्तव्य इति। यदा वयजिं प्रत्यनुष्ठानं बोधते तदा यजिरूपदिष्टो भवति। यदि पुनरत्र देव
 तोपदिश्येत। तत्रोपदिष्टोपदेशो वाक्यं भिद्येत। तस्मान्न देवतोपदेशः। यदान देवतोपदेशस्तदामात्रवर्णि
 को देवताविधित्तदावोपादेयत्वादेवं शब्दिका देवता श्राद्धंते। तस्मान्मात्रवर्णिको देवताविधिरिति॥॥ अत्रावाय
 शवरस्वामि कृते मीमांसाभाष्ये नवमस्य द्वितीयः पादः॥॥ प्रकृतौ यथा त्वत्तिवचनमर्थानां त्रयोत्तरस्या
 ततो तत्प्रदाने तादर्थ्ये वा कार्यत्वात्॥ वैद्वतानि कर्माण्युदाहरणं। सोर्यं चरुं निर्वपेद्भुक्ष्ववर्चसकाम इति।

राम
 ५१

ज्ञानमेकाराकपाले निर्वपेत्तज्जाकाम इति । विजया यजेत पशुकाम इति । वैश्वदेवी साग्रहणी निर्वपेत्तज्जाकाम इति । अस्तितु प्रक्षतौ निर्वपमंथः अग्नये जुष्टं निर्वपाम इति । तथा इन्द्राय मरुतते नैवारमेकादश कपालं निर्वपेत् इति । अस्तितु प्रक्षतौ व्रीहिमंथः स्योनंते सद नं क्षणो मिष्ट तस्य धारया सुशोर्व कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रति तिष्ठ व्रीहिणं मेधसु मनस्यमान इति तत्रैतद्विद्वतो व्रीहिलिंगो मंथः स्योनंते सद नं क्षणो मिष्टतो नोदक प्राप्तं संदिद्यते किं स विकारेण प्रयोक्तव्य उतो हेने ति किं प्राप्तं मविकारेणेति तथा आर्षं मनुष्यं सतेयत् प्रक्षतौ हं कर्तव्यं तद्विलताविति । प्रक्षतौ वाग्नि व्रीहिश्चाद्यौ प्रयुक्तौ । तस्माद्विलतावपि तावेव प्रयोक्तव्यावित्येवं प्राप्ते भूमः सत्यं प्रक्षतौ यथोत्पत्तिं वचनमर्थीनां कृतं मंत्रे तथा तत्र रस्यामपि ततौ विलतावेतेनैव मंत्रेण वचनं कर्तव्यं तत्प्रलतित्वात् । तथा प्राप्त इदमुच्यते । नैतदेवमर्थे अकार्यत्वादिति रतावर्थं विप्रि व्रीहिश्चाद्यौ तथैव नीवारं च नाभिदध्यातां च शब्दो व्रतुश्चादस्यार्थं मंत्राणां चार्थं वचनं कार्यं न स्वरूपं तपेद्यदृष्टं कल्पयितव्यं । अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः तस्माद्भूतियौ इति ॥ ॥ लिंगदर्शनाच्चा ॥ ॥ लिंगं खल्वप्यस्मिन्नर्थे भवति ।

ज्ञातावर्धतेनपितानभ्रातानसखेति। प्रत्यक्षंभ्रातरंसखायंचवर्धमानंपश्यामः। अतो नार्थवद्विप्रतिषे
 षवाशयः। शब्दश्चद्विप्रतिषेधस्तुतथाहशब्दोवर्धतेनसखिशब्दश्चइति। कावतयोर्द्विः। ५। वर्णितरेपजननं।
 साएकस्मिन्नभ्रातेति। द्वयोर्भ्रातराविति एतदुक्तंपचति। नभ्रातराएकसखितरादश्चेति। अतोवगम्यतेअ
 नोऽस्यतेइति। यथानभवंतः समाजंगच्छति। नभवंतः प्रेक्षकाभवंतषुकेनूनमन्येगच्छति। तिगम्यते। एवमिह
 पिनभ्राताऽस्यतेनसखेतुकेनूनमन्येऽस्यतेइति। लिंगदर्शनंस्त्रितंतावदपर्यवसितमेव॥ अंतरावितांतरं
 विज्ञेते॥ ॥ ज्ञातिनैमित्तिकंयथास्थानं। इदमामनंतिमौक्तंवरंनिर्वपेत्तथियेश्रीकामश्च। तत्रेदंविधीयते।
 तौडरीकाणिवरंविभवंतीति। अस्तिप्रलुप्तोमंत्रश्छणीतवर्हिः पार्श्वतवेदिंजयामिमाहिंसीरमुपाशा
 यानादमैस्त्रुणीतहरितैः सुपर्णैः। निःकाक्षेतेयज्ञमानस्यवद्भ्रातरादकनप्राप्तः अत्रदमैरितिजा
 तिरुदोहरितैरिति नैमित्तिकोयुगाशब्दः तत्रसंशयः किंज्ञातिशब्दोऽहितव्यः नैमित्तिकोऽविकारेणप्रयोज
 यउक्तोभावपियथास्थानंऊहितव्योज्ञातिशब्दः स्तराणेनैमित्तिकः स्तराणसाधनेद्वयश्चइति। तत्तएवंताव

सरीक्षं किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षायाः प्रयुज्यते उत स्तराद्द्रव्यगुणानिधित्सयेति। कश्चात्र विशेषः।
परिहर्ताण्यं हरितगुणसंवेद्यो वक्तव्यः द्युक्तमसावदद्योः। तदुपुंडरीकाणामप्यदृष्ट्येव हरितस्त्वेवो
वचनीयो नवतीत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः। अथ स्तराद्द्रव्यगुणविवक्षायाः प्रयुज्यते। तत्र पुंडरीकाणामपि स्वगुणो
वक्तव्योऽविद्यति। तदेतदप्यमपि हरितशब्दादवगम्यते किंतु विवक्षितमिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं। अविकारेण
प्रयोक्तव्य इति। तत एव श्रावचित्सते हरितगुणविवक्षायाः प्रयुज्यत इति। कुतः। हरितशब्दस्य मंत्रेभावात्। न हियो यो
द्रव्यगुणः सो वश्यं वचनीयो नवति। यस्य यस्य नुवाच को मंत्रशब्दोऽस्ति सगुणो वक्तव्य इति गम्यते। हरितगुणस्य वाच
को मंत्रोऽस्ति। तस्माद् हरितगुणो वक्तव्य इति। ननु सपवस्तराद्द्रव्यगुणस्य वाचको नोऽस्ति। न ह्यसो स्तराद्द्रव्य
गुणोऽत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते। कथं तर्हि हरितशब्दोऽयोगात् हरितशब्देनोच्यते। स एव हरितस्य गुणमिदं
तिलक्षणायाः स्तराद्द्रव्यगुणः। श्रुतिश्च लक्षणायाः प्रायसी। तस्माद् हरितगुणविवक्षायाः प्रयुज्यते विवृतो नो हित
शब्दोऽस्ति। एवं श्रुतमः। जातिशब्देनैव नितिकश्च न वाच्यं हितद्यो। तत एतदप्युच्यते स्तराद्द्रव्यगुणं तु लक्षणाया
नो वदति। तद्वक्ते नुदृष्टं प्रयोजनं स्तराद्द्रव्यप्रत्ययनी। एवं चेदिहापि स्तराद्द्रव्यस्य पुंडरीकस्य गुणः प्रत्याययि

॥ व. ॥ तस्मात्तत्रावकुरु हितद्योः कुरु इति । तत एवांतरागतिं तीत्यापोऽवतीत्यस्यासूत्रे वर्ण्यते ॥ ॥ लिंग
 दर्शनाच्च ॥ जातिनिमित्तकं यथाऽहो नैव इति । इतश्च यस्यामो विकृतसूतः कुरु इति । कुतः । लिंगदर्शने । किं
 लिंगं भवति एवमाह विधेयं देवानां सुखायां छागानां वपानां मेदसोनुब्रूहीति जातिराद्यानामूहितानां
 मुञ्चारणं भवति तन्मन्त्राणामर्थं च न पक्षे वक्ष्यते । अहे । क्रियमाणोऽनर्थपरचेऽग्निच्छागश्चोऽवप्रपुज्येया
 ता । तत्राग्नीषामक्रियायां नौवचने मनर्थं क्रमेव स्यात् न चात्रैतेश्चाविधीयते । विधायकस्याभावात् ॥ न
 नुप्रयोगवचने न विधापिष्यते । एवेतर्ह्यहो ह्यर्थतादोषः तस्मादस्य ह इति ॥ अविकारमेवेनार्थत्वात् ॥
 एकेषु न चाचार्योऽविकारमनुमन्यते । अस्मिन्नर्थे लिंगं चक्षुषितस्येयं प्राप्तिः क्रियते । यदि ह्येते तर्हः बोद्ध
 केऽप्येतत् तस्मादनूह इति ॥ लिंगदर्शनञ्च ॥ लिंगमस्मिन्नर्थे ह्यनुपते । अग्नेये वैकुंते पशावास्त्रायते अग्न
 ये छागस्य वपानां मेदसोनुब्रूहीति । कुरुपक्षेन विधातव्यं स्यात् विधीयते नु तस्मादनूह इति । अपि वेदमप
 रं लिंगेऽग्नीषोमीये पशोऽप्युपते । यद्येकं धूपमुपस्थित एव ते वापोऽतिब्रूयात् । यदि द्वौ एते ते वायू इति य
 दि वह्नून्पते ते वायव इति । यद्यहो भवेत् एव तदपि प्राप्तिश्चात्र विधातव्यं स्यात् । विधीयते तु । तस्मादनूह इति ॥

राम
 ५३

इति॥ विकारो वातवृक्षे हेतुः॥ वायवेन पक्षो व्यावर्त्यते॥ पङ्क्तमविकार इति॥ तत्र नृहः स्यात्॥ अस्मिन्नर्थे स्त्री लो
हेतुः अर्थे वाकार्ये वा इति॥ मंत्रार्थे तु रूपायते चोदको न मंत्राक्षराणि॥ अर्थपराणि हि तानि न च रूपप्रधानानि॥ त
स्माद् नृहः स्यात्पूर्वणे व हेतुना केवलं लिङ्गापरिहारो वक्तव्यः॥ लिङ्गमंत्रविकीर्णार्थः॥ यल्लिङ्गमुक्तं मन्त्रेच्छागस्य
वपापामेदसो नु ब्रूहीति तन्मन्त्रविकीर्णार्थविधीयते इतरथा न हितत्वादमन्त्रः स्यात् तस्मात्पुनर्वचनं॥ नियमोचो न
यभागि चार्थे लिङ्गं उक्तं मेघते वायो इति तत्परिहृत्यते यदि ह्येतन्मन्त्रे तद्विद्यते यदि ह्युपस्यते तद्विद्यते न सर्वत्र मे
त्रा एव रूपे तवेयुः॥ अतः यमपिमा प्रकृतौ नूदिमिहि नियमः क्रियते॥ यदि ह्युपस्यते तद्विद्यते तौ ते वायु इति ब्रूयात्॥
यदि ह्युपस्यते तौ ते वायव इति ब्रूयात् तस्मादितदप्यलिङ्गमिति॥ लोकि केदोषसंयोगादवृत्तौ दिवो घते निमित्ते
नृहो स्यादभागित्वात्॥ अस्ति ज्योतिषो मन्त्राग्नीषोमीये पञ्चावा म्नायते पद्ये वृष्पू पूषं शो दे घते वाये
इति॥ अपि वा वेतौ ते वायु इति यदि व हने ते ते वायव इति॥ तत्रैवार्थः सांशपिकः॥ लोकि केवैदिके वपूयो पश्य
तमुत वैदिके अथवा लोकि इति॥ किं प्राज्ञं लोकि केवैदिके वा नियम इति॥ कथं विशेषानाश्रयणात् न दि
क्तेषां प्राप्नीयते॥ लो कि केवैदिके वेनि तस्मादित्येवमिति वैदिके वा॥ तथा स्पष्टं मन्त्रस्य समीपकतेन प्रयोज

ननात्तिसंवधो न विध्यति। इतरथा हरागतेना प्रकृतेन यो नः संवधः स्यात्। तस्माद्वेदिके चोपसर्गान इदं प्रायश्चित्
मीमेवेव प्राप्ते ब्रूमः। लौकिके जस्य स्पर्शने न विनुमर्हति न वेदिके। कुतः। दोषसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तं रूपो वे
पञ्चस्पदुरिष्टमा मुचते यद्युपमुपस्पृशे घतस्पदुरिष्ट मा मुचते तस्माच्छूपो नोपस्पृशे इत्यत्रिधा ययदेनूपमुपस्प
शेदिति समाश्रयते। तस्माच्च त्रदोषास्तत्र प्रायश्चित्तमिति लो किके च दोषानवेदिके वेदिके यजनमुत्रपयो वक
ते यमुक्तेन तत्कर्तव्यं सदकर्तव्यं न विध्यति सावकाशं चोपसर्गान प्रतिषेधववने लो किके विद्वहे न विध्यति।
अपि च अपहृक्ते कदिके वेदिके मर्माणि बोधते निमित्तेन। कथं। पूषो वै यजस्यदुरिष्टमा मुचत इति। पत्निलये
दुरिष्टं तद्वरपत्रा मुचते। यत्सुष्ठु ततश्च जमान इति सर्वमिदं प्रशंसार्थं न विधिपदांतरेण संबध्यते। इष्टं वा ह
एवेको विधिपदै संवधमुपेति प्रशंसादौ परस्परं संबध्यमान इह संनिहितो न वति। सन्निति चात्र यदांतरे सं
वध्यते। यथा दंडो मनोहरो रमणीयश्च प्रहरशी वृत्तिरमणीयमनोहसं वधेपिसनिसंनिहितचात्प्रहरसी वृत्ति
त्येतेः पदै संवध्यते। एवमिष्टं वा ह्योपि संनिहितचात्संबध्यते। दूष्टे पदेषु पुपस्पृशे देष्टे वापोऽसेवमादि ब्रूयात् राम
इति सोपमिष्ट इत्ययवगस्य वक्ता यच्चः। अपहृक्ते वेदुपस्पृशे नमंत्रस्य निमित्तं यत्कर्तव्यं वेदिके तस्मात् लौकिके पू ५४

पोपस्पर्शनेप्रपञ्चितप्रकृतौवैदिकेऽप्रागित्यात्प्रतिषेधस्यापवर्गस्यचवैदिकेनसंज्ञवतीति॥अन्धय
स्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधातिवाहविषयाच्चेनेनास्य॥अस्तिपशुस्त्रीधोमीयः॥योदीक्षितोयदग्नीधोमीयं
शुमालनतइतितत्रपाशेकचापिधायीमन्त्रः॥अहितिःपाशंप्रमुमोत्केतमिति॥तथापाशवहुत्वापिधायीम
दितिःपाशान्प्रमुमोत्केतानितिप्रकृतौतयोःसमुद्भयवक्ष्यति॥अस्तद्विपशुर्विकृतिःमेत्रैश्चेतमाहनन्तवा
रुणंनृकमपांविषधीनांचसंधावन्नकामइति॥तत्रवोदकेनपाशानिषापिनौधमेत्रौप्राप्तौतयोःसंशयः
किंवहुवचनांतोविकारेणावर्ततेएकवचनांतस्यनिवृत्तिरुतवहुवचनांतोनिवर्ततेएकवचनांतुहितद्य
उतोअपोरपिप्रवृत्तिर्वैरमिधानविप्रतिपत्तिश्च॥उतैकवचनांतुहितद्योवहुवचनांतोऽपिननिवर्ततकिंप्राप्तं
॥मायस्त्वविकारेणाअन्यायनिगदोवहुवचनांतोविकारेणप्रवर्तते॥एकवचनांतोनिवर्तितुमर्हति॥उतःनास्य
क्षमिन्नपाशेप्रवर्तमानस्यदृष्टःप्रतीधातः॥पथैवैकस्मिन्नपाशेप्रवर्ततेतथाद्वयोरपिप्रवर्तितुमर्हति॥नास्य
वैकस्यवाचकेनद्वयोरैवमार्घः॥वोदकेनुरहीलोत्तविष्यति॥इतरथास्मृमानेयथाप्रकृतिःस्यात्॥नद्वयोःपाश
येरेकस्मिंश्चपाशेकद्विद्विषोस्ति॥तस्माद्विकारेणावहुवचनांतःप्रपुञ्जतेएकवचनांतस्यनिवृत्तिरिति॥विक

भा. च.
५. ५

एतत्तदर्थं त्वात् ॥ त्वात्तदर्थः पक्षं द्यावर्त्तयति ॥ विकारो वा स्यात्त एव तत्रातर्ह्येन प्रवर्त्तते बहुवचनांत निवृत्ति
रिति ॥ कुतः तदर्थं त्वात् ॥ यौपाशौ चिद्वृत्तौ वक्तव्ये तौ त्रयो योग्यत्वेनानुश्रुताद्योगपक्षेन न पर्यापेयात अनगम्य
ते विशेषः पाशशब्द उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं कस्यनेति त्रिविधो वादयोरपि पाशयोस्तत्र तयोः कर्मत्वा
निसंवेधं द्वितीयादिवचनमेव शक्नोति वदितुं नान्यत् तस्माद्विवचनमूचेत ॥ बहुवचनमेकवचनं निवर्त्त
नुमहेत इति ॥ अपि च न्यायसंबन्धान् प्रकृतिवत्परस्परपि कथार्यं स्यात् ॥ अपि च त्रिपक्षो द्यावर्त्तते न बहुव
चनं निवर्त्तते ॥ यथा प्रकृतौ बहुवचनांतमेकवचनं तत्र प्रवृत्तं ॥ अन्यायसंबन्धादतस्तत्प्रकाशयितव्यमय
बहुवचनांतैर्नैकमुक्तमिहापि बहुवचनांतैर्न द्विवचनं ॥ तस्मादपि मिथानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्येति ॥
यथार्थत्वात् न्यायस्या बोधितत्वा तु शब्दः तमपि पक्षं द्यावर्त्तयति ॥ नामिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्येति ॥
द्विपक्षार्थद्विवचनमूहितं ॥ बहुवचनमेकवचनं निवर्त्तयता ॥ तद्विद्विपाशान्निधायिनः पाशशब्दात्
रं बहुवचनं एकवचनं नानाशक्नोति कर्मसंवेधं वदितुं ॥ लोको हि प्राणार्था कामे प्रमाणा न वलो वेदयोर
र्थयोर्बहुवचनांत एकवचनीतो वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते ॥ तस्माद्देहेन द्वयोः पाशयोर्बहुवचनांत एकवचनानो वा

राम
५. ५

प्रमोक्तं च। कथं प्रकृतावेकस्मिन् शिवद्वयवनात् इति चेत् ॥ कुंदसितुयया दृष्टं ॥ पावद्दर्शनं प्रामाण्यम
प्राप्तं तद्यं कुंदसिनदशनमति क्रमयितव्यं। पोहिदर्शनमति क्रम्यात् नत्रपि वृत्त्यपेक्षते तच्छा
सं कृतं स्यात् न लोकि कं नापि न चाणमिदं ॥ पदुक्तं बोद्धेनापि धानविप्रतिपत्तिश्चायत इति। नेत
देव। अन्यायस्यावहितत्वात्। नदिवोदके। न्याय्यामभिधानविप्रतिपत्तिमपि प्रापयति। चिह्नारणा प्रवृ
त्तिवत्वात् आशस्य प्रकृतत्वाच्च बहुवचनात् तस्य प्रत्यक्षापि धानविप्रतिपत्तिः। केयमभिधानविप्रतिपत्ति
मप्यहं न्याय्याभिधानमन्यथापि चेयं। नवप्रकृतावेकस्मिन् बहुवचनात् तेषु क्रममभिधानविप्रतिपत्तिं
कर्तुं किं तर्हि यत्नेन शक्यते तत्कर्तुं किं वानेन शक्यते अस्यासिद्धे प्रयोगे र्थमन्विकृतोपदवागम्यते तदर्थः श
ब्द इत्यवधारयामः। अस्माच्च पाशद्वयस्य मोचनेन संबंधो वागम्यते। तदर्थं ताशस्य न विवृतुमर्हति।
न कुत्वेन वा प्रयोजनी। इह तु विवृतौ पाशस्य वपाशस्य वयोगपद्येन मोचनेन संबंधो वावदितव्यः बहुव
चनो वदयोः पाशयोरन्याप्येतस्याभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः। किंतु प्रयोग एव विंशतेः कः शब्दः प्रयोक्तव्यः
इति तत्र प्रयोगे स्मदापत्ते किमित्यवाचकं प्रयोक्तव्यमर्हति विद्यमाने वाचके। न चायं द्वयोश्च कुंदसि दृष्टाव

वृक्षानां सोपमं च प्रपुज्यमानो पशुश्च एव स्यात्तच्छादसः। नववृक्षवचनं द्वित्वप्रत्ययार्थं लक्ष्यते लौकिकै
रिहैवानवातिविस्मिन्नेद्विचैद्योर्वृक्षवचनं नवतितद्यथा देवदत्तमशदत्ताभ्यां वर्तयामिति देवद
त्तपञ्चदत्तश्च दद्यादेव द्विचैद्योर्वृक्षवचनं नवतितस्माद्विचैद्यवचनमेव तिनववृक्षवचनं तस्मा
द्विचैद्यवृक्षवचनमिति॥ विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्तस्मात्तद्गुणान्वयाप्यकल्पनेकदेश्यात्। अ
स्ति पशुरग्रीवो मीयं पशुमालमिन्निविशत इति। किं प्राप्ते। बहुचामिचाप्यकृष्टय इति। कुतः बहु
हिसपाशानां मोक्षो नवप्रकरणे बहवः पाशाः संति तस्मात्प्रकरणेऽसौ च्यमानो पत्रवहवसाश
नत्रनीयेत यथा पुर्वं हि सुस्तः पूतो इति द्वयोर्पुमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति एते अस्य ग्रामिंदव इति
बहुभ्योऽपुमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति प्रतिपदि चानुत्पद्यते। यथा नृपोऽप्यसावित्रसाश्च तद्यावाप
यि वीपाद्यनुमंत्रणान्मुक्तं स्यात्। एवं पाशवद्व्यापि चाप्यपीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। विप्रतिपत्तावेतस्यां
प्रतिपत्तिर्यत्प्रकृतातिः कुतः पाशप्रातिपदिकार्यं प्रकृतौ विद्यमानं चात्र उत्सृजेन्न्यायः। तनुकराम
हपाशवचनं एव मंत्रः प्रकृतौ कः पाशः। तस्मात्तत्र न संज्ञयतीत्युच्यते। बहूनां सोपाशाश्च बहूनां पद

इच्छाविद्युनद्रथप्रकाशयत्येवायदिनप्रकाशयेन्नपाशविशिष्टं वक्रवैगाम्यते। प्रकाशयतिवेत्ताव
तानः प्रयोजनं। तस्यप्रकाशनं कुरिष्यतीत्यत्रोच्यते। नहीदंतस्मादप्यत्र। पद्येकवक्त्रांतप्रातिपदित्वेनो
क्तव्यतेप्रकरणादित्यव्यते। सिद्धस्तर्ह्यनुकर्मस्तदेवेदमिति। ननु बहुवचनस्य बहुयाश्वकेप्रयोगेयवत्ता
तस्मादुक्तव्यं। तदुक्तव्यमात्रमेकदेशात्प्रातिपदिकमुक्तमतीति। उच्यते गुरोश्च न्यायकृत्यनास्मादि
तिनप्रधानेगुणाश्च विप्रत्ययः। प्रधानेप्रातिपदिकार्थः। प्रातिपदिकार्थविशेषो विप्रत्ययानिधीयते। सतिप्र
तिपदिकार्थे विप्रत्ययेन न प्रवितर्क्य। नच विकृतो प्रातिपदिकमस्ति अनारभ्याप्य निहितप्रकृतिप्रवियति।
किमापुनः प्रकृतायेवानिहिततस्माच्च प्रातिपदिकार्थे सत्रविप्रत्ययेन विध्यति। ननु विकृतावपिवा
दकेनप्राप्तेप्रातिपदिकं प्रातिपदिकार्थश्च। उच्यते। वाङ्। विप्रकृत्युचोदकः बहुवचनसमर्थं प्रातिप
कचोदकोनोत्कस्यति। तस्मात्प्रातिपदिकमेकदेशत्वादु बहुवचनमात्रस्यतीति। नचप्रकृतावतर्कमेवव
ह्मवर्तनाशाकृतिकस्यहितहोवनेकर्मसंबंधं करोति। तस्मादुक्तो बहुवचनेनाप्यकृत्यनानप्रधानेप्रा
तिपदिकार्थ इति। किंपुनरन्यायं पदद्वयैगाम्यमानमविवक्षितमित्यव्यते। तत्कृत्यतात्रतुप्रकृतौप्राति

५३

पदिहस्यप्रातिपदिकार्थानिधानमन्याप्येकल्ययितव्यं। अस्यहिगुणास्वावापममेववेकतेवहचसत्रिधान
नावात। तस्मात्प्रकृतौ वहववनोतस्यापिनिवेशइति॥ प्रकरणाविशेषात्र। प्रकरणाविशेषाच्चैतद्व्य
सीयते। प्रतिपादिकं वहववनमाकर्षितिनप्रातिपादिकं वहववनेतोत्कृष्यतइति। प्रकृतौहिप्रातिपदिकार्थे
विधत्तेअग्रीषोमीयेयशोवहववनार्थोविभ्रुतिषुतस्मादपि वहववनोतस्यप्रकृतौनिवेशइति। उत्कर्षावादि
यज्ञवत्। इतिपदुक्तं तत्परिहर्तव्यं॥ अर्थाभावाच्चुनेवस्यात्तगुणामात्रमिनरत्स। दुक्तं पत्प्रतिपदिधानमु
त्कृष्यते नास्तिप्रकृतौयजमानद्विचंप्रमानवहुंचेवातत्रनभवेत्विषयएतयोः प्रतिपदोः। इहकुगुणम
त्रनास्तिवहुचं। अन्ववहववनस्यप्रयोजनेमुचिनसेवेवः नवानेकप्रयोजनमन्यतमेनप्रयोजनेनप्रयु
जने। नहत्वाप्रकाशनेनाप्रयुजमानाभस्मानाप्रयुज्यते। तस्माद्विषयमप्रतिपत्तयामिदमिति॥ च
वेस्तयेतिवेत्प्रयपदुक्तंयावापथिवीपादीनामनुमंत्रणानोपयोत्कर्षस्तथास्येतितत्परिहर्तव्यं।
नात्यक्षिप्यत्वात्। नतदेनुमंत्रणाननुत्पं। नहिदर्शपूर्णमासयोर्चावापथिद्यादीनामुत्पन्नोशब्दोक्तिराम
अस्तिहपाशस्योत्पत्तौ। अस्माद्विषयमनुमंत्रणेनेति॥ अपूर्वेत्यविकारोप्रदेशात्प्रतीयेतदर्श

५७

पूर्णमासयोरामनन्ति। ओम्नाणी रासादयेनमंवरिस्पसादयस्त्रुवःसम्यद्विपत्नीसनस्वाजेनेदेहीकृत
त्रपत्नीसनस्येवितिसते। अस्त्रिहियजमानएकपत्नीकृत्तत्रसर्वस्यप्रयोगमधिकृतपत्नीशब्दंन
स्तीति एतसाशाधिकरणेनैवनिर्णीति। इदं तु संदिश्यते। किं द्विपत्नीक्रेवद्वपत्नीक्रेवप्रयोगोऽहितद्यः पत्नी
यद्व उततेकिंप्राप्तेचिन्निधानार्थं चान्मंत्राणामूहितद्यः इत्येवंप्रतिबुधमः। अथैवंप्रकृपूर्वकर्मतपवि
कारेणप्रयुज्यते। नुत ईकारांतं हीदंपत्नीमात्रस्यवाचकं। तत्र द्विपत्नीक्रेवद्वपत्नीक्रेवप्रयोगेपत्नीशब्द
प्राप्तियमानेद्विवचनेवद्ववचनैवसामर्थ्यात्प्राप्नोति। संदनेनसंबंधं कर्तुं समाश्रानसामर्थ्याचेकव
चनेनक्रियते। नचात्रद्विचैवद्ववचनैवविवक्ष्यते। तदाणाचेनद्विपत्नीशब्दश्चैवणात्रवैकपत्नीकेकाद्य
योगाद्विपत्नीक्रेप्रयोगेतिदेशोभवति। यथातत्रसंख्याकृतद्विद्विपत्नीतस्माद्विकारेणपत्नीशब्दस्य
प्रयोगः। अथापिकुर्याद्विदेकवैविवक्षतांतथापिद्विपत्नीक्रेप्रयोगेसंप्रतिपत्तनावादेकवचनार्थमेकव
चनैवनेकपत्नीक्रेप्रयोगेऽविरुद्धमित्यविकारेणप्रयुज्यतेइति॥ विकृतौवापितद्वचनात्॥ अथेदानींविद्व
तेषाम्पत्नीशब्दस्थित्यते। किं द्विपत्नीक्रेवद्वपत्नीक्रेवप्रयोगोऽहितद्योनेतिद्विवाचीवद्ववाचीवापत्नीशब्देति

३४
५८

वचनं बहुवचनं बोधाद्वानः प्रकृतौ समात्रानेन वाचितः । इह समाप्रानाभावात्ते उपादातुमर्हति इत्येव
शेषः । विकृतावप्यविकारोऽप्युक्त इति । कुतः । तद्वचनात्प्रकृतौ तद्विकृतौ कर्तृत्वमिति तद्व
चनं प्रकृतौ वैकृत्यमविवक्षितमिहापि हित्वं बहुवचनं वैकृत्यमविवक्षितमिति । तस्माद्विकारः । अथ
वा तदेव विवक्षितं तदनेकपत्नीकेऽपि विकृतिरिति विकार एवावसीयते ॥ अधियुः सवनीषेषु तद्वत्समा
नविधानाश्चेत् ॥ अस्ति सोमेयश्चुरग्रीषोमीयो यो दीक्षितोऽप्यग्रीषोमीयं पशुमात्मनत इति तत्राधिग
विदं समाग्रायते ॥ आस्मा अग्निं न रतः स्तृणीतवर्हिस्त्वेन मातामन्यतामनु पितानु भ्रातेति एवमादिपदा
वग्रीषोमीयः सवनीषाश्च समानविधानाः तत्रेदं विचार्यते । किमधिगोऽप्यस्माद्वत्समादिपदमूहितद्यमु
त्तनेति । किंप्राप्यं ततोतिदेशः क्रियते । अधिगो तद्वदिति तत्रपः पत्यविकारोऽप्युक्तः स इह पूर्वपक्षः यः
सिद्धांतकृत् हरति पूर्वपक्षः । अविकार इति सिद्धांतः ॥ प्रतिनिधौ वा विकारात् । अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते इद्ये
यचरति । आगमो वाक्येदं नार्थाविशेषादिनि । स वस इत्यः सामान्यं तन्निर्दिशति । तद्वदाग्रीहिष्यपशून्
सुवीचारात् उपादीयते प्रतिनिधित्वेन तदाग्रीहिमंत्रोयः समाग्रातः । स्थाने ते सदनं कृत्वा मिष्टं तस्य धारयन्तु

तम
५८

शेषं कस्यपामि। तस्मिन् सीदाम्स्ते प्रतितिष्ठन्ती हीणा ये च सुमनस्यमान इति तं प्रति संदेहः किं नीपारेषु ब्री
हिशब्दस्य त्रहे न प्रयोग उक्तविकारोपेति। किं प्राप्ते अविकारेण ब्रीहिशब्दः प्रपुङ्गमानः कार्यवत्तेति
वारान्नशक्नोति प्रकाशयितुमिति तत्तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो न भवति। तस्माद्दहः कर्त
व्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिधौ वा विकारात्। प्रतिनिधौ वेति त्रहो न कर्तव्य इत्यनुकुर्यते। किमेवं प्रविशति ए
वमविकारो न विष्यति। तत्रार्थमनुग्रहीष्यते। तस्माद्दहः॥ आनादशब्दश्च मभावात् न वेतरस्य स्यात्। न वेत
दस्य नूह इति एवमनूहो न वेत्। यदितस्मिन्मंत्रे ब्रीहिशब्दो नाम्नातः स्यात्। अभावाच्चेतरस्य यदि न दन्ती वार
त्वं स्यात्। न वेदमुनयमस्ति तस्मादनिधानसिद्धये अहितव्याती वर्या इति॥ तादृश्याद्वा तद्वाच्यं स्यात्। स
कारेण विशिष्टत्वात्। वाशब्दः पदार्था वर्तयति। नैतदस्य ह इति। अविकारेण प्रयोगः। कुतः। तादृश्यात्
तादृश्यं ब्रीह्यर्थतानी वाराणां पे ब्रीहो प्रोक्षणादयः संस्काराच्चेतत्त्वसिद्धे तेषु विशेषेषु कर्तव्या लोपां वपि
शेषाणां के विनी वारेषु विद्यन्ते। तदर्थे न प्रोक्षणादयः संस्काराः कुर्यन्ते। संस्कारे विशिष्टास्य ब्रीहिशब्दः प
थाभावेषु ब्रीहित्वेति तेषु न भवति। एवमेवेष्टपि नीपारेषु तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति॥ उक्तं वत त्वमस्व॥

राम
६०

गद्यरत्नाञ्चालिनीगंस्वप्नपिप्रवतियथासंसर्गिणिनोत्वंतेइतिनमातावर्धतेमञ्जाननाभिः आतोहिसइतिप्रताप
सिद्धमनूहंहेतुत्वेनोपदिशतितस्मात्संसर्गिणोनास्तइति॥ एकचेत्येकसंयोगादभ्यासेनामिचानस्यादमरेविषय
चात्। अस्तिज्योतिष्टोमेयशुरश्रीधोमीयोपोदीक्षितोयदग्नीधोमीयपद्युमालततइतितत्रात्रिगुप्रेवेममात्र
यतेएकघास्यत्वमाद्यपतादितितद्विहृतोद्विपश्वादिषुसंदिश्यतेकिमभ्यसितद्यः नृताविकारेणप्रयोक्तृद्यइति
किंप्राप्तमेकचेत्यमभ्यसितद्यः कुतएकसंयोगान्नएकस्त्ववः प्रकारः आद्यताकृतेद्यइतितत्रद्वयोर्वद्वाधुव
त्वकृत्पमातासुनैकः प्रकाशोभवतिपर्यायेणहितापशुभोपासीति। एवंगान्वद्यपाद्यमानायामेकनद्र
कारेणायाद्येपुस्तस्मादसर्वविषयीभवतिअविकृतः शब्दः प्रपुञ्जमानस्तस्मादभ्यसितद्यइति। अविकारो
वाचहूनामेककर्मवत्। वाशब्दात्पक्षोविपरिवर्ततेनेतदस्यभ्यसितद्यइतिअविकारेणप्रयोक्तृद्यइतिकृतः
येकघाववनएषशब्दः एकीकुर्वेषांचवइतिकृतत्रएकंप्रकालोपदेशोवाएकदेशोपदेशोवावहूनामेक
कर्मवत्तयथावहूनामेककालेकर्मणिभवतिएकवागाः पापयतीतिएवमिहाप्येकवांतवः कुर्विति वहूनीत्वेकी
करताशकतेकृतुंनैकस्यास्तवः तस्माद्वद्वाधुत्वद्वुएकीकरणमेवकाशब्दोवदतीत्यर्थवसेय। सकृत्वेवैक

तस्यैकवाचवोतमिमेततस्मकृतिवात्परिष्कारास्तविहृदावनिधानं स्यात्तु शब्दः परं दृष्टव्यं य
 त्तिना विकारः अस्मिन् तद्यः शब्द इति एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सह च त्वं चामिहितं सवतित्त
 कृता चेकस्मिन् चयसंवादनमिमेततस्मकृतिवात्तु स्म। भ्यां ततीनां परेषु वर्धमानेषु पशुष्वभ्यासेना
 प्रियानं स्यात् ॥ मेघयतिर्वै चामिदेवतस्य समवायात्सर्वं स्वप्रपुत्रं वा तस्यामायनिगदत्वात्सर्वत्रैवाविका
 रः स्यात् ॥ अस्ति ज्योतिषो मे ग्रीषो मीये पश्यावधिगुत्रैवे मेघयतिश्च एकवन्निगदो परेषां शारिव नोदि
 वन्निगदः तत्र तिसंशयो नवति । द्विपश्चादिषु पशुगणेषु किमविकारेण इतस्त्वेतत्प्रयोजकं द्यः ३
 तस्वामिपरं ब्रह्म कर्तव्यं तदेवतापर इति किंप्राप्ते । अविकारः कुतः । मेघयति त्वं स्वामिदेवतस्य स्वा
 मा मेघयतिर्देवता वस्वामिना यद्युर्देवता भ्यां दत्तः संकल्पितः मेघयतये स्यामिनेष्यसौ नवति । तस्य क
 र्यं करिष्यतीति । देवता भ्यामपि ताभ्यामुत्सृज्यत इति । त्रयाणां मपि हितं मेवं प्रति आधिचये न स माया यो
 स्ति स्वैत्रवाधियते न समवायोस्ति । सर्वत्र वाधियतेपतिशब्दः प्रपुत्रः आहिमवतश्चारकुमारी यः स
 एष त्रयाणां एकवचनांते वाव केदिवचनां तत्र यथा प्रकृता वधिस्ति तेषां च । विवक्षितं हितं स्वैव घमा

राम
 ६१

त्रनिर्वचनं सर्वासु विकृतिषु तस्मान्न विक्रियेत ॥ अथिवा समवायोर्यान्त्येयया संख्ययोगः स्यात् ॥ अतीवाने
तदेवांतयोरिह समवाय एव वन्निगदस्पदिवन्निगदस्पदः ॥ तयोरिकवन्निगदः स्वामिनिप्रयेक्षते येषां
समाम्नातो येषां द्विवन्निगदः समाम्नातस्तेषां स देवतेव न्यति ॥ तस्माद्विकृतौ वद्भीषु देवतासु द्विवन्नि
गदकृतेन प्रवर्तिष्यते ॥ यजमाने एवैकवन्निगद उहिष्यते ॥ एवेषां संख्ययोगो न विष्यति ॥ स्वामिने
वैकवन्निगदो देवतायां स्यात्तयत्मा द्वितीयशब्दस्य ॥ वाशब्दः पुनश्चावर्तयति ॥ स्वामिदेवतयोः
नयोवोवक इति ॥ तैतदेव ॥ एक एव मे धयति शब्दः ॥ यस्माद्विकृतौ यस्मादेकवचनं ॥ स एव न स्वा मिदेवतयोः
वको न विष्यति ॥ न वैकोपि मे धयति ॥ अपरोपि प्रतीयते कथमवाचक इत्युच्यते ॥ यदा स्वामिनस्त्रहामे धय
तवेषामे धयस्ते मे धादुर उच्यते ॥ तिसंबंधः यदा देवता वचनं स्रद्धमिधयत पनुयत मे धादुर इति संबंधः
स एष सकृदुच्यते ॥ अतः पुनस्तत्सहते वचनं द्याकिने दातवावसनेदः प्रसज्यते ॥ तस्मात्स्वामि
नोवाचक इति न व्यवसीयते ॥ अथ किमर्थं न देवता वचनः कल्पते ॥ तथा हि कल्पमाने एकवन्निगद उक्तेनैव देवता
क्रमं तत्र प्रकरणाभावेन ॥ यजमान वचने पुनः कल्पता गौतेन द्विवन्निगद उक्तेनैव तत्रैव यजमानयोर्द्वयोर्वाचको

विष्णुस्मृत्या करणानुग्रहापस्वामिवचनकल्पते ॥ स्वामिधरस्येहो न विद्यतीति ॥ देवता तु तदा श्रीस्यत्संज्ञात्तत्त्वा
 न स्वामिधरस्येहो न विद्यतीति ॥ तुराहः पक्षे च कर्तव्यति ॥ न स्वामिधरने देवतापरो न विद्यति ॥ कुतः ॥ तदा श्रीस्यत्तत्त्वा
 श्रीनामे धपतये मेधमिति देवता ॥ अहो विराशासते ॥ मेधपतिभ्यामेधमाशासाना उपनयतता ॥ अमिति ॥ यजमाने प्र
 यत्नासनानुकीर्तनमनयैर्ध्वजैर्ध्वजैश्च स प्राप्त एकस्वामिनमेधः किमर्थमाशासते ॥ ननु तेन नित्यमेव स्वामिध
 रदेन प्रयोजने ॥ पाण्डवहिन संवर्तते ॥ तस्माद्देवता धवचनो मेधपतिश्च इति ॥ उत्सर्गो ज्ञानं तस्मिन् नित्यं
 तदा उत्सर्गं वयजमानेन नापममेति ब्रह्मैपरकीयो रक्षते कालेन देवतया संनत्स्यत् इति वृः पुनरस्य देवतया
 संनत्स्यत् ॥ पञ्चामुद्दिश्य पस्त्रिहोस्पत्यते सवयागात् प्राच्यतः तस्माद्वागा सरार्थं इष्टं नात्मीयं पस्त्रिहोस्पत्यत् ॥ आत्मप्र
 कृतं तदात्मीयं ॥ न यं प्रत्यात्मा गुणभूतस्माद्देशेषु न ज्ञेयं न च भवति ॥ तस्माद्देवतयोरेव तत्र मुख्यं मेधपतिच
 कर्तुं श्रामित इति ॥ उक्तं चैतद्ब्रह्म पुनो द्विदेवते ॥ संनत्स्यत् इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं ॥ एकस्मै समवायात् तस्मात्
 संनत्स्यत् ॥ अत्रैव ते ॥ यो हितो वाचनीयो मेतयोर्गणो मेधपतिश्च इति ॥ सचात्र देवता समवेतस्तस्मिन् चर्मणा
 एकस्मै गताय मेधमुपनयते त्यज्यते ॥ तस्मादेकवचनांतोगता वाचीने चपतिश्चो नोक्तं व्यत इति ॥ संनत्स्यत् ॥

राम
 ६२

तेन विकल्पः स्यात्। अथैवात्रापरिहारः संसर्गोऽप्यमर्त्यो देवतानामदोऽप्यसिंघो ह्येकदा विदेककादे
वतान्नवति। यदि ह्यप्यपरिहृत्यते किं विदुः तत्र द्वयं देवतान्नवति। द्वावप्येसिंघो एकतोयातः। तस्मा
दिद्वयवचनातोपि प्रकरणा मभिनिविष्यते सुर्वेयावत्सद्विकल्पेतेति ॥ एकवचनमुक्तानपायात् ॥ अत्रान्न
सवचनमिदं मातावभूदिहैकवचनमर्थस्य व्यापिप्रकरणमनुप्रविशेतेव एकवचनांतः। प्रातिपदिकहितस्य
विषयानार्थे एकवचनेनोपनयनसंबंधार्थे एकत्वं वा विवक्षितं तस्मात्प्रकरणादुक्तस्येतेति अथोच्यते। ए
कवचनविशिष्टस्य विवक्षितः संवेचनं वीतीति तथा व्यस्यत्यन्त उपपद्यते तस्यैवोपि ह्येकवचनसंबद्ध इति। अथ
संवेचनं करोत्येकत्वं वचनं वीतीति। न तेन विविधिनष्टि अविचक्षितत्वाच्च विरुद्धं न विवक्ष्यतेति अथोच्यते अविचक्षित
तेपि च वचने एकवचनसंबंधे एकवचनं नवति नान्यत्रेति। तथा मेघपतिगते मेकत्वमस्य न विवक्षितं तत् सोऽनुवदिष्यते
तस्माददोष इति ॥ त्रियमेव देवते किंकारः स्यात् ॥ अस्मिन् बहु देवसः पद्यः सपता न्यशून्येतेभ्यः का
माया लभत इति तथा वैश्वदेवोऽप्यमा लभतेति। अस्तितु प्रकृतोऽग्नीषोमीये दिवन्निगद एकवचनिग
द इति ध्वपतिमाहोत्रोऽवर्षाश्रमसंदिश्यते। द्वि किं वै निगद उहितद्य एकवचनिगदोऽत्रिवरीति

उत्तो जाव पिपरस्परिगा विक्लपमानो निशेधाता मिति कितावत्प्राप्तं दिवनिगदगः समवेतानि वा
 पिवा इति हितद्यः एकवन्निगदोशकृन्निवातु भित्तेनापुता दृष्टेन न निवर्त्तते एष नियमः आह न
 सुप्रकृतौ द्विचस्था विवक्षितवादे विकारेण अयोगा प्राप्नोतीति। उत्पते। अविशेषकृन्निवर्त्तित्वं न तु
 तत्र समवेत्तगम्यते। न च गम्यमानं निः प्रयोजनं। अन्तःसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति
 तदस्पष्टमेव प्रयोजनं। तस्माद्दृष्टव्यं प्रहो भवतीति॥ **विकल्पेनाप्रवृत्तिवत्**॥ यदुक्तं दिववनां तत्र
 हितद्य इति तत्र गृहीतमायत्वे कवचनांतां निवर्त्तते तितत्र एकवचनांतां पिप्रकृतिवदिह दिववनां
 तत्र विकल्पितुमर्हति। उक्तं दिगगातिप्रायंतत्प्रकृतो संसर्गिवाद्वादे वनां मिति तदिहापि गणा
 प्रायात्संमर्गिवाद्वादे वनां विकल्पेन निवेद्यत इति॥ **अर्थोत्तरे विकारः** स्यादेवता एव वादेक
 मिसमवायात्स्मात्॥ अस्त्यक्ता दशिनी प्रेवाप्तेन वापयति मिपुनसारस्यत्पा करोति रतः सोम्येन दक्ष
 तिप्रजुनपतिपौषेने सवमादि अस्ति वप्रकृता वधिरुप्रेषे एकवन्निगदो दिवनिगदश्चमेधयति श
 द्यस्तस्येह वेदकप्राप्तिश्चिंत्यते। दिवनिगादस्तावद्वाहेतव्य एव त्रयेकवन्निगदगः किमविशेषाणां प्रवर्त्त

राम
 ६३

तु उत निर्वर्त्तत किं घातं विकल्पो वा प्रकृतिवदित्येवं प्राप्ते नूनः विकारः एवैकादृशिन्यां न विकल्पः तत
एकवचनं तेन निर्वर्त्तितं च। कुतः देवताप्यन्तः। पृथगत्र देवता अन्यस्य प्रकारस्यादेवता अन्यस्या
त्येमेव नात्र गतो देवता चेन्न तदभावात्संस्पृष्टमपि नास्ति। प्रकृतौ वैतद्वयं कारणं एकवचनात्
स्पृष्टनिघोशेन तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः यज्ञोक्तमेकवैतुगुणायायादिति परस्मै चारुद्धा तद्वचनेन
तत्तत्तस्माददोष इति। इत्यादिपञ्चवरस्वामिकृतोऽपीमांसाभाष्येन वमस्याभाष्यस्य ततोऽप्यादः।
* ग्रीषोमीयोयोदीक्षितोऽपद्वीषोमी * षड्विंशतिरभ्यासेन पशुरागोतत्प्रकृतिवाङ्मणस्य प्रविभक्त
तद्विकारे हितासामकात्स्न्येनापि संबोधो विकारात्र समासः स्यात् त्रसयोगाच्च सर्वमिति। अस्ति
उपातिष्ठोमेशुर ३ यं यशुमात्न भत इति तत्राचिगुप्रेष इदमाश्रयते। षड्विंशतिरम्पवं क्रय इति।
तच्चोदके न द्विपञ्चारी नृपशुगहान् संप्राप्तं मे त्रैधतमात्न भते वारुणां कृष्णमयां वौधवीनां वसंधा
वत्रकाम इत्येवमादिष्वप्यमर्थः सारायिकः। किं षड्विंशतिराद्योऽप्यसितं च। किमविकारेणान्नयो
कथः। किंच न मात्र मुहितं च। अथास्य पदाभ्यासः। उत समस्य वचनमिति। किं प्राप्तिं। षड्विंश

तिराशोऽस्यसितद्यः। द्विपञ्चाद्विषुपस्युगणेषु प्रकृतावेकस्ययथाः। षड्विंशतिर्वक्रयउक्ताइहस्यगुणाः प्र
विनक्तः। पशोपशोषद्विंशतिर्वक्रयः। तत्रयच्चविकाराणाप्रयुज्येतनकृत्वावक्रौरतिवदेत्। अथसम
स्यववनंक्रियते। तथाषड्विंशतिशब्दानिवर्त्तततत्रावधौचित्यं स्यात्। नचसर्वातिर्वक्रिभिः पशोः संवं
धोस्ति। पशुद्वयस्यतामिः संवधनवपेशु द्वयपशुः। ननुपशोः कायेयः पशोः स्तुनेसर्वे क्रिभिः संवं
धयितव्यः। तथाहि प्रकृतौ वचनं कृतं समस्तानि वक्रिभिः पशुद्वयस्य संवंधोस्ति। पशुद्वयस्य ता कृतेप
केकस्य षड्विंशत्यासंवंधः प्रत्यापितः स्यात्। अत्रोच्यते नैव प्रकृतौ कृतं प्रकृतौ सा सात्वद्विंशत्यापशु
संवंध इह पारसंख्यया संवंधे क्रिप्मातो यरोक्षया इव यवसंख्यया संवंधश्चानुमानिकः स्यात्। वचनियोग
तः षड्विंशत्याएकेकस्य संवंधः प्रत्यापितः स्यात्। एवं विंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्य दशमपितत्रास्येतनवे
वै प्रकृतावधिधाने कृतं तस्मादभ्यसितद्य इति॥ अथासेपित्वेतिवेनू इतिवेदेर्वेदेजवान्यस्यनिसमस
वचनेऽप्राकृतः शब्द उच्चरितो नवतीति। अथासेप्यनभ्यस्यै प्रकृतौ वचनमिह साभ्यासमप्राकृतं स्यात्॥ राम
नगुणादशकृतत्वाच्च। नैषदोषः। गुणायषशब्दस्याभ्यासेनामसमसस्यैरप्राकृतस्त्वत्पदोपुनः शब्दप्रवांच ६५

तुल्यविरोधे च तादृश्यादत्फक्तां चर्यां च मयेतदभूत्तमुपादीयते प्रविनन्ती गुणवत्तुयश्च अतवि क्रोधया
भूतं क्रियते इत्यतएव तस्माद्दोषः ॥ **समासेऽपि नयेति चेत्** इति चेत् यश्च सिञ्च्य स वचने बोद्धको नुग्रहीतो
विध्यतिकात्स्न्येन वचनयोर्वचन इति समासेऽपि बोद्धको नुग्रहः कात्स्न्येन वचनीयानामभिधानादिति अत्र
तस्मात्स वचने योग्यवचनात् प्रयोगवचने नुग्रहीतो न विध्यति तस्मात्समसितव्या वं प्रय इति ॥ ना
नुग्रहात् नैतदेवमभिवोद्धको नुग्रहीतः षड्विंशतिशब्दप्रयोगात्तव प्रयोगवचनः समस्य वचनात् न वचने
नैतदेव प्रयोगवचनं त्वां प्रद फलं च । वचनीयानि बोद्धकः सहिधर्म्याणां मुत्यादकः प्रायकश्च प्रयोगव
चनानामुपसंग्राहकः स उच्यते कालोर्थविप्रकर्षात् दुर्वलः । तस्मादन्यसितव्यं वचनने हि पसंख्यास
मुपायस्योक्ता भवति । तयानस्याभिः पशवत्र पलक्षितान् वति । तस्मादहमेत । वचनीयानां तु प्रधानात्
मासे नभिधानं स्यात् प्राधान्यं हि तासां प्रकृतौ मन्विगोस्मदर्थत्वात् ॥ तुषाब्दः पक्षं च वचनयति । नैतदे
वमभ्यसितव्यः षड्विंशतिशब्द इति । किं हि समस्य वदित्या वं प्रय इति । कुतः तत्र वचनीयानां प्रधानत्वात् ॥
प्राधान्यं हि तासां प्रकृतौ षड्विंशतिशब्द इति । नैतदेवमभ्यसितव्यः षड्विंशतिशब्द इति । किं च

तिस्रदंशः तत्रेष्टितः षड्विंशतिरस्येति वंशुपयोगिताः न ता निर्गता ताभिः पशुपलक्षितः किंकारणं वं
 श्री निर्गता ताभिर्द्वंशुपयोगेन कृत्स्नं पार्वशुद्धिरित्यत इति । न तु वंशु निर्गता ताभिः पशुपलक्षितः
 भारो किंचित् दृष्टमप्यधिकं न कति तस्मान्न पशुसंवेद्यो विवक्षितः एवंप्राधान्यं वंशु निर्गता ताभिर्द्वंशु
 र्ध्वं चान्न तस्य संख्या पशुसंवेद्यः प्रयोजनं तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यं । एतावत् प्रकृतौ कर्ममिति विकृतौ
 तावत्तैव वक्तव्येति । तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यमिति ॥ तासां बहुत्ववचनात् । तासां वंशु निर्गता ताभिर्द्वंशु
 स्मृतेन पशुनां ता अनुष्ठेया व्यावृत्ता इति षड्विंशतिर्वंशुपस्ताः प्रपत्तेनेद्वर्तय्या इति । इतरथा व
 षड्विंशतिरस्य वंशुपसं प्रपत्तेन किंचित् कुर्यादिति एवमपि संवेद्यो भवेत् । यद्विलक्ष्यते तद्विकार्यं सर्वं वा
 र्धं प्रतिनिदिश्यते । तदिह षड्विंशतिरस्य वंशुपस्ता इति वंशु निर्गता प्रतिनिदिशः का पार्थस्तस्मात्तासां प्राधान्य
 मिति ॥ अपि च संनिपातित्वात्पत्नीवदास्त्रातनामिधानं स्यात् ॥ अपि च त्विपत्तद्यावृत्तिः नैतदेवं सति वि
 त्त्या वंशुप इति । किंतु हि अविच्छिन्नः षड्विंशद्वः प्रयोक्तव्यः असंनिपातीत्युच्यते ॥ न करणात्वेन निदिश्यते राम
 यदिदिकरणात्वेन निदिश्येत ततो न प्रकृतिरिति कर्तव्यं न चानेनेति मंत्रो तेन कर्मसंनिपातः स्यात् तत्रा

शब्दमविकृतेन योग्यं कर्तुमिति विक्रियेताप्यस्येतवा। अथ पुनरेतद्वृत्तं क्रियमाणं नुवादिनपन कालम
धिगुववनमनेकस्मिन्पशोचोद्वेनात्र नियतिसंतत्रैघां स्वसंख्यावतीवं श्रीरमिवदिनुमयं क्वविप्रक्षिपत्
नूपतनूतस्मात्तद्वं श्रीणामिपत्तावदितया। किंतहिषद्विश्रुतिसंख्यायाः संबोधः कर्तव्यः। यथादिपत्नी
दे बहुपत्नीकेवाप्रयोगेपत्नीशब्द एकवचनांतोनसंख्यापत्नीः परिच्छिन्नसिक्किंतहिषद्वेनसंबधातिप
वतिहापितस्मादविकारेणप्रयोगः एवमविकारे चार्धमवुच्यहीत्यतइति ॥ विकारस्तुप्रदेशवाद्यजमा
नवत्। तुशब्दात्सहोविपरिवर्तते। नाविकारः ब्रह्मः कर्तव्यइति। यद्यत्संख्येयव्याहृत्यतत्संख्येयव्याप्यतेतत्र
वचनप्रामाण्याद्विप्रतिपक्षिसंख्याप्रत्यक्षस्यप्रपुज्यमानस्याहोर्थाभ्यामप्यतेयथाप्रकृतोपत्नीश
ब्दस्यनविहाहृत्यसिद्धिंशतिब्रह्मेनेकस्मिन्पशोप्रपुज्यते। किंतुचोद्वेनेहप्राकृतवचनंप्राप्यते। तत्रय
थापीतचोद्वेकः प्रापयिष्यतिनाहस्यसिद्धिंशतिप्रपुज्यते किंतुप्राप्यतत्प्रकृतोविवक्षितं प्रकृतोचवं श्रीणामिप
त्ता कथितानस्मादिहसाप्रदिश्यते। नन्वेतदुक्तं नाधिगोः करणाचेननिर्देशइति। यदावनकरणांनदाकथ

मये श्रीपञ्चावचनः श्रुत्या षड्विंशति संख्यावचन एव प्रवितुमर्हतीत्युच्यते यद्यपि नास्पत्तृतीयपानिर्देशस्तथा
पि प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधकोत्तवत्तुमन्येह सुमुपकारेपरिष्यति अन्यतो वदानप्रकाशनात् तत्र त्रैस्य
तेः नास्यावदानैरभिसेवैवः प्रकृति यागवचनो यागेन सेवधाति तत्र वहविः संकीर्तनेन दृष्टे प्रयोजने। ष.
द्विंशति शब्दोपित ननु तपेन विष्यतीति नैतदेवमिति श्रुमः। प्रकरणाद्यागमात्रेणामिसेवैवे सति त्रसत्विजो
धैव रतिगम्यते॥ लिङ्गास्तु यामित्तत्रैवमेनमध्यवस्थामः। तथाह यापि सत्रवाक्सा निदेद्याः यमितारभ्य
हूतामनुष्ठात्रास चमिति। तथा षड्विंशतिरस्यैव क्रयस्त्रात्र बुध्योपावपतदिति। तस्मादेक्रीपञ्चावचन
एव न षड्विंशति संख्यावचनः यथा यजमानश्चेक्यजमानवा विनिश्च संख्यावाच्येकवचनमिति कुत्रादि
पत्नीकेव हूपत्नीकेव प्रदेशात्तवति। यथा एकस्याः पत्न्याः स्वसंख्यावचनं पर्यदयोर्वहनां च स्वसंख्यावचन
इति तस्मादेवमपत्न्या॥ **आन्त्रातस्त्वविकारात् संख्यास्तु सर्वगामिवात्॥** तु यद्येन्यपत्तमवतारपक्षेन स राम
मस्यवचनं संख्याहः स्यादिति यथा समाध्यातं षड्विंशति प्रातिपदिकं प्रयोक्तुमेवमविकारे आर्षीमुग्रहो भविष्ये

द्यतिः अविज्ञातं गुणमतिवृद्धिर्बुवनमूहिष्यते। षड्विंशती एतयोर्वै क्रयइति। ननु षड्विंशती इत्यभि
धाने वैक्रीणां प्रथमात् प्राप्नोति। उच्यते। यदा षड्विंशतिगुणाः प्राधान्येन विवक्षितो भवति तद्विशेष
णार्थे संख्येयमुच्चार्यते तदा प्रथमां तेनापि लक्षणायां संख्याविशेष्यते। यथेन्द्राग्री देवतेति। यदा द्वे
वेष्वप्येकमूलांथो गुणो विवक्षितो भवति तदैकवचनात् तमेवेन्द्राग्री इति शब्दो लक्षणायां विधिनहि। तं
द्यावप्रयोगो दृश्यते। पंचपंचाशतस्त्रिंशतः संवत्सराः पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः
पंचपंचाशत एकविंशति संख्यावचनः शब्दस्त्रिंशत इत्यनेन लक्षणायां विधिष्यते। यथा देवदत्तपुत्र
इत्युक्तिमित्राः पक्षदिति। एवं षड्विंशती वक्रयइति। एवमविकारी न वि। सति वं क्रिगामी व षड्विंशति
शब्दो प्रविष्यतीति॥ संख्यात्वे व प्रधानं स्याद्वक्रयः पुनः प्रधानं॥ सत्पमुपपद्यत एव वचनं षड्विंशती
वंस्रक्रय इति। संख्या प्रधानस्त्वे व निर्देशः कृतो भवति। षड्विंशतिगुणाः प्राधान्येन विवक्षितः तद्वि
शेषणत्वे तवैक्रीणां मुच्चारणं वै क्रयपुनः प्रकृतो प्रधानं तसंख्यातदुक्तं प्राधान्यमन्त्रिगोसहस्रं चान्
तसो वक्रयवचनं दितितदेवं प्रकृतिवदभिधाने कृतं भवेत्। तत्र चोदक एव वाधेता नस्मात्समसि

एवचनमिति॥ अनाम्नातवचनमवचनेन हिवेकीणां स्यान्निर्देशः॥ न खल्वप्यस्मिन्पक्षे सर्व
 वचनानामुच्यते अनाम्नातवचनमपितीतय इति॥ षड्विंशतीषड्विंशतप इति॥ अथ हिवचनं बहु
 वचनं वा अनापेक्षया न क्रियते॥ न तासां वंश्रीणां कात्वे ताभिधाने स्यात्॥ अथासावाविकारात् स्यात्
 वा नानादः पक्षे च वाच्यते॥ न समासवचनमभ्यासः स्यात्॥ एवमविकारो न विध्यति॥ तत्रार्थवोदका
 नुग्रहीष्येत॥ सर्वे समाम्नाते कृते न विध्यति॥ केवलमस्य शब्दोऽप्यसिध्यते॥ कुक्काश्चैव प्रयोनि
 हिता न विध्यन्ति॥ पशुश्चैव प्रधानं स्यात्॥ अथास्य तन्निमित्तत्वात् तस्मात्समासश्च स्यात्॥ दु
 र्गहेनावधार्यते॥ नैतदेव वेसमस्य वचनं न विध्यति॥ न च पशुसंख्यासंवीधः प्रकृतौ विवक्षित इति॥ उ
 मियत्रावेव श्रीणां प्रकृतौ वक्तव्या॥ इहापि सेवचोदकेन प्रदिश्यते॥ तेन नाभ्यासः कर्त्तव्यः॥ सहिपशुनि
 कृतस्मात्समस्य वचने वंश्रीणां कर्त्तव्यमिति॥ अथ स्य तु द्विवचनस्य वचनान्निर्देशः॥ अ
 थप्यमेव॥ तत्र सवनीयः पशुः अथ सूपरगो मगो च॥ अस्ति तु प्रकृता वग्रीषोमीयेषड्विंशतिरस्य च राम
 कृप इति वचनं॥ तदिह बोद्धेन शान्तं॥ तत्राभ्यस्य तु द्विवचनं प्रयः तूपरमो मगो योऽष्टाद्विंशतिः अस्ति

तुम्भकसमाप्तातावतुस्त्रिंशद्वाडिनोदेववचोर्वक्रीस्थस्यस्थापतिः समेति। अत्रिंशद्वावपुन
दुतोतपरुष्यरनुचुष्याविद्यतेति। तदिदं संदिह्यते। किञ्चम्भस्यवेषेष्टिकमिदं वचनं कर्त्तव्यं तेषां
तादृगयोः समासेन उत सर्वेषामेव समासवचनं किञ्चाद्यं। अथ स्यववुतुस्त्रिंशद्वा क्रपस्तस्यवेत्रो
षिकमिदं वचनं कर्त्तव्यं। कस्माद् वचनात्। एवं चतुस्त्रिंशद्वा डिनोदेववचोरिति एतद्वचनमर्थवदिति
इतरथा एतद्वचनमनर्थकं स्यात्। तस्माद् द्वैशेषिकमनर्थक्येति॥ तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिनिधुज्यते सावतु
स्त्रिंशद्वा यत्वात्। तत्प्रतिषिध्य अत्रावचनं प्रकृतिनिधुज्यते। प्रकृतौ पठ्यते वचनं तत्कर्त्तव्यमि
ति कथं। न वतुस्त्रिंशदिति श्रूयान् वद्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति। सानिधुज्यमाना वतुस्त्रिंशद्वा यत्वा
द्वारपतिराद्यः तस्मात्प्रतिषिद्ध्या द्वैशेषिकं वचनं न कर्त्तव्यं सामासिकं वचनं कर्त्तव्यं। ननु वद्विंशति
रित्येव ब्रूयादिति वचनात्प्रतिषिद्धे पिवेशेषिकमेव वचनं कर्त्तव्यमिति। नेत्युच्यते। न ह्यपंधविंशतिराद्येपि
धीयते। किंतर्हि। यथा प्राप्तिवचनमनूयते। पृथमवगम्यते। एवकारकुरात्। यथा प्राप्तिवचनमनूयते।
न वतुस्त्रिंशदिति प्राप्तिः। वद्विंशतिसंख्यजिधाने प्रकृतौ कृतमिह पितदेव प्राप्ते। वद्विंशतिराद्येन त

भा. व.
६८

सकृत्तोलक्षितमिहापि षड्विंशतिशब्दस्तत्त्वज्ञानार्थमेवोच्चारितः। षड्विंशतिसंख्यापरेनेकोऽर्थो विधीयते।
चतुस्त्रिंशत्यतिषेधः षड्विंशतिसंख्यावचनं चतुर्वाक्यं निधेत। निधमानएकवाक्यनूपेवाधेत। किंतु तत्त्व
कोत्तव्यं। तच्चतुस्त्रिंशदिति श्रूयात् षड्विंशतिरित्येव श्रूयादिति एतद्विवर्तनं चतुस्त्रिंशद्वचनाभावात्
अपेक्षसत्त्वज्ञानतया प्रतिषेधे प्रशंसितुमुद्यम्यते। तदेवमेकवाक्यतामापद्यते। सैकवाक्यतासंख्या
परे बाधिता स्यात्। अनेकार्थविधाने वासाप्येकार्थविधाने संभवति। नृपसीतत्रादृष्टवृत्त्यनाम्ना
तस्माद्यथा प्राज्ञवचनं कर्तव्यमिति॥ अगवास्यादाम्नातत्वाद्विकृत्यश्रुताम्पः॥ आम्नाता हि अश्रु
तिविधावतस्मादश्ववैशेषिकं वचनं स्यात्॥ तथा चाविकृत्यो न विध्यति। अविकृत्यश्रुत्याप्यः। विकृते
विरुद्धं वचनं नृप्यो न्येत भवति। भवतीति वेत्तप्रतिषेधः। नेति वेत्तविधिः॥ तस्माद्देशे विद्वेदवचनं कर्तव्यं।
तस्मात्तु वचनादेशव्यतिरिक्तः स्यात्। अथपदुक्तश्रुतप्रतिषिद्धतेति। नेतदेवं। तस्यां वचनात्पद
विकारः स्यात्तवचनं हि भवति। न चतुस्त्रिंशदिति श्रूयात् षड्विंशतिरित्येव श्रूयादिति। तच्चतुस्त्रिंशत्यहं
श्रुत्या प्रतिषिध्यते। अकृतलक्षणाया प्रतिषिध्यते। अकृतलक्षणाविशये कप्रतिर्माप्या। तस्माद्देशे विद्वेदव

राम
६८

वनं कर्तव्यमिति। सर्वप्रतिषेधो वा संयोगात्पदेन स्यात्। सर्वस्याप्येवम् अत्र च प्रतिषेधोपेन वतुस्त्रिं
रास्यदस्य कस्मात्पदेना संयोगात्। वतुस्त्रिंशत्पदेन अत्र च संयोगो न स्यात्। चिना तस्मात्पदानेव कुर्ये
द्योर्वन्निगता नानुक्रियात्। अथ षड्विंशतिपदेन वध्येत तथापि नाश्वकं श्रीसंख्यां श्रूयात्। तत्र दृष्टोपेन
वकलेत न न ववाकमर्थेन साधयेत्। अनेव वाक्ये दोषश्च वगात्। मंत्रोदीने स्वरतो वातो वा मिथ्या
पुत्रेन तस्मात्पि माह। स वाग्वज्राय जमानं हिनस्ति पथे शत्रुः स्वरतो पराधादिति। वतुस्त्रिंशत्पदेन
व्यकं स्यात्। तस्मात्समस्य ववर्त्तकं कर्तव्यं। अत्र च विधांतरेणाधिहितत्वाद्देशे धिक्वचनमिति। न निष्पुम
निधानादु नूके तावपि धिधाने ॥ इति धोमे ग्रीमीये यशोत्रिंशो गोवचनं। वनिष्पुमस्य मारा विष्टे रूक्मं मन्य
माना इति। तत्रा नूकशब्दप्रतिविषारः किं वनिष्पुमस्य माला विष्टे रूक्मं मन्यमाना उत नूकं वपां म
न्यमाना वनिष्पुमारा विष्टेति। किं प्राश्रं। वनिष्पु नूकं मन्यमाना इति। कथं नूकशब्दं नूकं वचनं रत्नयो
समानं इति ध्यात्। पर्यंकः पत्तं कः रोमाणि लोमानि त्रंगुलि त्रंगुलिः उलूकसदृशवा अत्र निष्ठोर्वपायां वा
असिद्धेः। एवंप्राज्ञे प्रमः। उरूकशब्देन वपां धिधानं स्यात्। वपां मन्यमाना वनिष्पुमारा विष्टेति एषा बुद्धिः

भा. व.
६५

क्रियमाणो दृष्टार्थो भवति। न वति। हिव निष्कूलसन्निधात्ता तद्यामो हेनवमिष्टोर्न वनप्रसंगः। त्वं च निवर्त
यन्नेष शब्दो दृष्टप्रयोजनो न वति न हि वनिष्पुर्न वित्तव्य एव। वयोदिरण कालेष्या मन्यमानोर्न ल
वित्तव्यः। इतरस्मिन् न्यक्षे च निष्ठुं माला विष्टुं तिलवित्तव्ये च निष्ठा वनन्यकः प्रतिषेधः। उक्तं कस्य
वचनेन दृष्टार्थं कथं पुनर्व्यापामप्रयुक्तं वयोप्रत्यापि प्यति उक्तं कश्चाद् दृष्टव्यते। अबयवप्रसि
द्धा उरुशब्दस्त्वावद्विस्तीर्णवचने। दृष्टः। तद्यथा। उरुशब्दो गता मुरुते लिङ्गगता मिति। तद्यथा उरु
हिराजा वरुणाश्चकार सूर्यापयं प्यामन्वेत वा उ इति। तथा उरुविष्णो विष्णुमन्वेति। इहापि सविस्तीर्ण
वचन एव। तथा कथायाश्चोमेदसि प्रसिद्धः। यथा कथा वाहितो रथामेदो याहि न इति गम्यते। तस्यैव
देशः कश्चाद्ः समुदायप्रत्ययमादधाति मेदस्त्विनीव पानविस्तीर्णमेदो मन्यमानेन तत्संनिष्टं चोर्वति
कुलं वित्तव्य इति वपावचनता सिद्धा भवति। किंपदति प्रयोजनं। वनिष्पु व वनपक्षे उपमानस्य उक्तं
शब्दस्यानूहः। वपावचनपक्षे उरुशब्दो ह्यस्ति न च कश्चाद् दृष्टव्येति उरुशब्दो उरुशब्दो निश्चयवाचकः
के उरुकाव्ययि हि समासप्रत्ययः॥ प्रयासास्पति धानां तस्मिन्नेवाधिगाता न्नायते। प्रयासावाह इति

राम
६५

तत्रसंदेहः किंप्रशसावाहकृपातातप्रशसेतिदतीयांतः प्रशसावाहग्रहीतध्याविति। नुतप्रशसेतिहि
क्वनेचाकारेविवक्तेः कृतेप्रशसोवाहकृत्तध्याविति। विंशान्। प्रशमास्यमिधानंअसौहिषासशब्दः
प्रसिद्धः। तथाहितमस्तुवदतिप्रशमाजानिह्याह्यासमाहरेत्यतिवेषासमावन्ततेइति। अनर्थि
काववाकोः स्तुतिः स्तुतोवाहकिमप्यदृष्टंकुरुतइतिमात्रवर्णिकेतयेदेवतावैधुल्यतेस्यात्। तवाधु
रुमयस्मिन्तत्सति। तथाशौनःशोपेभवतिदर्शनं। अतस्त्यामग्निशासहस्रंशोपेनविशसनवान्नद्र
दुमुत्सहइतितस्मादसिनाप्रशसेतिगम्यते॥ **वाहकृपासावा**॥ अथवावाहप्रशसेषाप्रशसावाहकृपाता
त। प्रशसोवाहकेतध्याविति। तथाप्रशमाशब्दस्यदृष्टार्थतानविध्यतीतिकान्तेनहिवाकोः प्रशसाताकृ
तोवाहउद्धरतेत्यर्थः कृत्तौवतानुद्धत्तध्याविति। इतरस्मिन्तत्सधितिनविशसनंक्रियते। असेधवाचकः
॥ **वाहकृपासावा**॥ यदिवामात्रवर्णिकेइष्टीविधीयते। अस्मिन्वाहकेतद्योइतितस्माद्युक्तंविधिविहितेस्त्वचितो
मस्मिन्वनप्रशसोवाहतामोपपुर्हिगुति। अवनम्यवशमीकरीरेनक्षयति। तस्माद्वाहप्रशसेत्यर्थः
भवतिप्रयोजनं। अथमेवशतंराजताहरितत्परवोसयः तत्रासिपरुहोभवतिपथापूर्वःपक्षा। यथातहिहि

119.
50

[illegible]

र्थः कथं पर्व हितवति वदत गात्रं गात्रं मस्यानूनं कृणुतादिति तस्मादपि येनादि नि कृतेनादिरागायत इति प्रयो
जः पदोक्तं ॥ प्रासंगिके प्राप्य अग्निं न विद्यते परायेत्वात् तदर्थं दिवि धीयते ॥ अग्निरग्निहोत्री ॥ य एवं विद्वानग्निहोत्रं जु
होत्रं जुहोतीति ॥ तत्र दृष्टमाश्रयते अग्रये ज्योतिष्मते ॥ एषा कपालीनिर्घपेद्यस्याग्निरुद्धतोद्धते अग्निहोत्रं उद्वायादिति ॥
यदि तु र्थादर्थेन पोषा मासार्थेन वा अग्निः उद्धते उद्धते अग्निहोत्रं उद्वायात् किं ज्योतिष्मती कर्तव्यं निति ॥ किं प्राप्ते कर्तव्यं
कुतः उपसी प्राप्ते हि निमित्तं तद्वितर्था नैमिषिकेनेति ॥ अग्निरसा उद्धतोद्धते अग्निहोत्रं उद्वायात् तस्याप्यत्र निमित्तं मे
ति अस्याः तस्मात्साक्यं सद्ये ॥ वानं त्रयं होति अग्निहोत्रार्थं मुद्धते उद्वाते कार्येति तस्मादपि कर्तव्यं ॥ ए
वं प्राप्ते त्रयः ॥ प्रासंगिके पर्वतक्षणाके ग्रावन्नुगते प्रापश्चित्रं न कर्तव्यं ॥ परार्थं हि तदुद्धरणं कृते दर्शपूर्णमासार्थं अग्नि
होत्रं उद्वायात् तदुद्वायने तदाम्नात तस्मान्न कर्तव्यं ॥ आह ॥ न नूक्तं नास्य वृशब्दः ॥ अग्निहोत्रार्थं मुद्धते तु गते प्रापश्चि
त्रं न कर्तव्यं ॥ अत्रोच्यते ॥ पक्षपित्तं श्रवणं जानीवकः शब्दः तथोपपन्नो होत्रार्थमेवोद्धते तु गते प्रापश्चित्रं न कर्तव्यं ॥ कथं
अग्निहोत्रं अकुराण एतदाम्नातमिति ॥ आह ॥ अग्निहोत्रं प्रकुराण आम्नातं तस्यापकारकमिति गम्यते नाग्निहो
त्रं विद्वान्मुद्धरणं स्वाये हि सर्वं क्रियते न परविशेषणार्थेना ॥ अत्रोच्यते ॥ अग्निमेवोद्धते तदुद्वायात् तदुद्वायने
नोद्वायनसंबन्धः ॥ किमतोपपद्ये वयं पक्षदानसंबन्धेन उद्वायनस्योत्पत्तिं गत्वानेतदुद्वायनार्थमिति गम्यते ॥ प्रकृतेनाग्नि

४१-४
७९

संवेधे पुनर्गुणान्वात्तश्चेन्नैव प्रापश्चित्तस्य प्रयोजनसंवेधः तत्रैव मुद्रतोऽप्यपेक्षा दुद्धानां मिमितिगम्यते। प्रकृतेन
अतिथिदिसप्रयोजनं नामिनिर्वक्ष्यति। तत्राग्निहोत्रार्थस्योद्देशात्प्रापश्चित्तनिर्वक्षि-प्रयोजनं। दर्शपू
र्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिर्वक्षिः मुद्रतेवानुगतस्त्वस्मै प्रयोजनार्थायोगे प्रापश्चित्तेन योगे प्रियते। तच्च
योगं कुर्वन् प्रापश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति। यस्मूद्रतो दर्शपूर्णमासप्रयोजनः तं योगं कुर्वन् प्राग्निहोत्रस्यो
पकरोति। यस्त्वग्निहोत्रार्थमुद्रतः तं योगं कुर्वन् प्राग्निहोत्रार्थोपकरोति। तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्रते प्राप
श्चित्तं। अथ पुनर्ज्ञापते। अग्निना प्रापश्चित्तस्य संवेधः नोद्धानेनेति। अग्निविशिष्टेनोद्धानेन संवेध इति
सागम्यते। उद्धानपरीतेनाग्निनेतिवाक्येन। अत्रैवाव्याहृतीयस्त्याहुद्धानसंवेधः प्राप्नोतीति। अथते। उद्धा
नसंवेधस्यापरिहायेचात्रस्योद्वापादित्यविवक्षितमेव प्राप्नोति। अदृष्टार्थे चान्नानाकांसितेन संवे
धः तदुद्धानपरीतेनो प्रापश्चित्तेन संवेधमानेद्यापन्नोससामाकांसितेन संवेधः। दृष्टार्थे तावु। तस्मादु
द्धानपरीतोऽग्निः प्रापश्चित्तेन संवेधत इति। दर्शपूर्णमासार्थमुद्रतोऽप्यनुगच्छति। तत्राग्निहोत्रस्य पर
कीयोऽग्निर्वापकः। परकीयं नोद्धारणमिति तत्र प्रापश्चित्तेन स्यात्। अपि वलिंगे नवति। किमिति यस्याग्नि

राम
७९

रुद्र तो अग्निहोत्र इत्यनुवादः। विधेयत्वात् सिद्धमिति वाक्येन द्रष्टव्यं। यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धरणं ततो कृतं
तत्प्रयोजनमिति विवक्षा यामनुते अग्निहोत्र इति वचनमनुवदिनुमुपपद्यते। तस्मादप्यग्निहोत्रप्रयोजने
उद्धतेनुगते प्रायश्चित्तेन वित्तुमर्हतीति। किं तर्हि तदा कर्त्तव्यं अविशेषविहितमग्नेरपशमे प्रसज्यादिति।
चासोवपसायचात॥ इदमग्रायते धार्येण तन्मिदं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं इति। अस्मिन् अग्निहोत्रस्यानुगमे प्रायश्चित्ते
न। अतये ज्योतिष्मतेष्वाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतो ह्युते अग्निहोत्र उद्धायत इति। तत्रैषोऽर्थः सांश
यिकः। यदा धार्येणिरनुगच्छति तदा किमिदं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं चेति। किं प्राप्तिं कर्त्तव्यमिति। उपसं प्राप्ते
हि निमित्तं एतावदिह निमित्तं। अग्निः अग्निहोत्रार्थमुद्धतो कृतप्रयोजन उद्धातीति। तत्रैह सर्वं प्राप्तिः।
वस्मात्कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति। ननु सर्वं कर्माय मेतत्। न के कर्त्तव्या अग्निहोत्रापोऽस्यते। यदि सर्वं कर्मा
यं समुदायार्थं तत् न केवलं स्यात् न तत्र तत् स्यात्। यत्र एवैषा इति एवं सर्वार्थं तत्सर्वं योऽपि प्रपु
न्यते अग्निहोत्रार्थं प्रपुन्यते तर्हि न चेद्देव सर्वं कर्म समुदायार्थं समुदायस्यावोदितं चातमा। वनानि प्रपु
न्यन्ते अग्निहोत्रार्थं प्रपुन्यन्ते तर्हि न चेद्देव सर्वं कर्म समुदायार्थं समुदायस्यावोदितं चातमा। वनानि प्रपु
न्यन्ते अग्निहोत्रार्थं प्रपुन्यन्ते तर्हि न चेद्देव सर्वं कर्म समुदायार्थं समुदायस्यावोदितं चातमा। वनानि प्रपु

नुगमनप्रापश्चित्तं प्राप्नोतीति। यथाप्युत्तराणां परिस्मृहनंतराणामप्ययस्यैवमादयः पदार्थाचार्येणाक
 र्त्तं निश्चितं। एवं प्रापश्चित्तमपि क्रियेत। एवं प्राप्नोतुमः। धारणोक्तप्रयोगो नुगमने इह प्रापश्चित्तं
 न कर्तव्यं हतः परार्थं वा। न हितदाग्निहोत्रार्थमुद्धरणं यस्मिन् काले न वृत्तसंगतम्। तत्रान्यायमुद्ध
 रणं। सर्वार्थं धार्यते। उद्धरणं नु न तत्र एव स्मा एव प्रयोजनं। धारणं तु सर्वव्याप्यं तव धारणोक्तिहोत्रा
 र्थं नुगमने प्रापश्चित्तं विहितं कृतं हि उद्धरणं परकीयं वा त्रोद्धरणं परार्थमुद्धरणं यदर्थमुद्धरणं त
 दर्थमुद्धते चित्तप्रापश्चित्तं तस्मात्तत्रेह प्रापश्चित्तमिति। त्रिपार्थं वाहितं रसुकसंस्थात्॥ इ
 थप्युक्तं परिस्मृहनप्युत्तराणां इत्येवमादयः पदार्थाचार्येण क्रियेते। एवं प्रापश्चित्तमपीति। अत्रो
 क्यते पुनस्तस्मिन् हनादीते क्रियेते। वाहिता निहितानि संस्काराश्चेन्न यथा निवाकृतप्रयोग
 नानि वत्तुद्धरणं तु कृतप्रयोजनं वा त्रिदृशं। निषतदेशकालं वा आश्रयं। तस्मादिदमनुत्पन्नप्रापश्च
 त्तं न॥ न तूतत्रेयस्य चोदनाप्राप्तकालत्वात्। अस्मिन्निहोत्रे उद्धरणं मंत्रोवावात्वा होत्रा प्राप्नोतीति। राम
 त्रैत्येवमादिः। तत्रापमर्थः शीघ्रं यिच्छुः। यद्वशं पूर्णमासाद्य नोद्धरणं क्रियते कित्तत्रेव मंत्रः कर्तव्यः ७२

नति किं प्राप्तेर्दृशपूर्णमासाद्य मष्टुद्धतेनोऽग्निहोत्रं ह्यतएवातस्वेनामंत्रेन क्रियते अमंत्रोद्धते
ग्निहोत्रं प्रवर्तते। तस्मान्नमंत्रेण तदुद्धरणं कर्तव्यं। अथोक्तकालाभावाविगुणाद्यादुद्धरणानाग्नित्वे
न स्पष्टेति तत्कालमात्रं संपगतमुद्धरणं तु विगुणामप्यग्निहोत्रं स्पष्टं विधायतीति। एवं वेत्समंत्रं कर्तुं
नैव मिति। एवं प्राप्ते धूमः परार्थमुत्पन्ने नोपस्थाग्निहोत्रं प्रवर्तते वास्तेति धूमं धूमः। न तत्र मंत्रः
कर्तव्य इति न तदग्निहोत्रस्योद्धरणं अतः परकीयतुद्धरणेन कर्तव्यमिति उच्यते न तत्र विगुणा मुद्ध
रणमग्निहोत्रस्येव तद्विधायि। न गुणाभावे प्रधाभा नो बोधीति। अत्रोच्यते। न गुणाः कालः निमित्तम
स्यो भवतीत्येव तदुद्धरणं। अतो निमित्ताभावे त्रिषमाणमश्रुतं कृतं भवति। तस्मान्न तदुद्धरणमग्निहोत्र
स्येति न वेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य तस्मान्न मंत्रेन कर्तव्यः। कृतापि स्यावन्तर्धं कर्तुं इति॥ प्रधानद्वयं
अथ यो तद्धर्मजा जनार्थं चात्तसं स ग्लौघम धूद द्रवन्त॥ ज्ञातिष्टोमे समाम्नायते। आदित्यः प्रापणी
यः पयसि वहरिति। तत्र संदेहः। किं प्रधानार्थाः पयो धर्माः पयसि कर्तव्याः उत नेति। यदि प्रधाना

१. व. धमेतन्नययः ततः कर्त्तव्याः अथ अयत्नायै न कर्त्तव्याः कथं संशयः सप्तमी निदेशान् अयत्नायै
० ३ पपडतिगम्यते। देवतासंवेदस्य तु तयोरेव चिद्वरणोपयसि श्रूयमाणो वास तेदाशीका। अतः संशयः किं
तावत्प्राप्तिः। प्रदानार्थमिति। कथमादित्यः वरुः भवति सवययसी सवमने कार्यविधाने वाकीति चे
तोद्वावपिवेदायावतो वाक्साहवगम्येते। यद्यन्यतरदेतयोर्विधीयते तदा अन्यतरद्विधीयमाने गम्य
ते। अतो न वाक्साहवः यथा वनवाक्साहवस्तथा प्रवित्त्यं। तत्राचिद्वरणासंवेधे विधीयमाने दे
वतासंवेधावगतिर्नोवकुर्यते। प्रमाणांतरेणाप्राप्तत्वात्। देवतासंवेधे तु विधीयमाने हि येन
हिंसेते वरुपयसी तयोनिर्देहाभ्यामर्थ्यादावेन संसृष्टं गम्यते तच्च देवतया संवध्यते तत्रार्थात्
यथाधारः वरुर्नेवति। आह। वाक्सेन द्वेन द्वे वरुपयसा गम्येते। न तयोः संसर्गः। उच्यते। यदा द्वे संसृष्टे
तदा प्रयोगवचनेन योगपपते तयोर्गम्यते। तत्रार्थात् संसर्गः। एकवाच्यवाक्साहवसमुच्चयः। तेनात्र
निर्द्देश एव विवक्षितः। नाचिद्वरणासंवेधो गम्यमानोऽपि विधीयते। एवमुनिर्द्देशः क्रियते संसृष्टे व

रूपयसी कृष्णगमेयातामिति तत्र वरुसस्य पृथक् पृथक् रोत्पज्जमाने नियतं त्यज्यते तदस्य प्रदानदर्शनं न तत्र
ति। यथासाश्रयमातास्य तस्य प्रदानं कर्ष्यस्यादिति सप्तमी निर्दिश्यते। तस्माद्भोजनार्थं यागार्थमेतत्तयः।
भोजनमिति साद्रूप्याद्यागमाह। तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयोधर्मैः संवच्यते। आह। न तस्य
मात्रं यागः। देवतामुद्दिश्य पस्यागः सयागो न वति। उच्यते। अयमप्यदिति देवतामुद्दिश्य प
गः क्रियते इति। आह। न पयसो दिति देवता। न ह्युद्देशमात्रेण देवता न वति। मायस्य श्रूयते
सा तस्य देवतेति। चरोऽप्येषा श्रूयते न पयसः। उच्यते। उन्नयस्य निर्देशात् उन्नयेन देवता संव
च्यते संसृष्टे न मधूदकवत्। यथा दधि मधु दधत्तं चानात्र दधत्तं तस्य ससृष्टं प्राजापसमिति न वसे
वमेवेदं द्रष्टव्यं यद्यपि सप्तमी निर्दिष्टं सप्तम्यर्थस्याविधित्सितत्वात् निर्देशमात्रस्य विवक्षित
तत्रात्र। यथा ऋदने दधि दत्त्वा अभ्यवहर्त्तव्यमिति ऋदनस्य निर्देशमात्रं विवक्ष्यते नाधिकुर्या
त्त एव मिहापि द्रष्टव्यं। तस्मात्प्रदानार्थं पयः प्रदानार्थं पयोधर्मैः कुर्त्तव्य इति॥ संस्कार
प्रतिषेधश्च तद्वत्। एवैव कृत्वा प्रदेय संस्काराणां केषां वित्प्रतिषेधश्च न पयत्रो न वति। अप्युष्वाव

नाना- त्सांनपाकरोति। अपवित्रवति गां देहयतीति। प्राज्ञे हि प्रतिषेधो न्याय्य इति॥ तत प्रतिषेधे वतया
 ७४ सूतस्य वर्जनात्। तत्प्रतिषेधोपपत्तिः प्रतिषेधे तथा भूतमपिलोके वर्जते। पयसा सिक्कं पयः शतं वन
 वेक्ष्य यणां प्रस्यद्वा स्य चर्मः। यथा अपराण्यपानीयं तत्प्रतिषेधे तैलेपीते पानीयं न पातयामि
 ति धिलेप्यं वा गृह्यपीयते। न वतया भूतस्य वर्जनात्पयो लोके न वर्ज्यते। न जनायै हि तत्। यथा
 हिलोके पयस्तद्देहायि न वितुमर्हतीति सामान्यतो दृष्टं यत्पदं। अधर्मत्वं प्रदानात्।
 प्रणीताथै विधानादनुद्यत्वा देसं सगः॥ अधर्मत्वं तु पयसः नास्य प्रदेयपयो धर्मा भवेद्युरित्ययः
 कुतो प्रदानात् न हीदं प्रदीयते। ननु वरो प्रदीयमाने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं ययमि अपराणामुच्यते
 तेनेत्याह। शतम्बरुः कथं स्यादित्येवमर्थं हि तत् ज्ञायते। शतैस्तंदुलैः प्रयोजनमस्ति। न ह्यस्य
 व्यावृत्तवतीति। तत्तु प्रत्ते तुल्येवरूपपसी प्रत्यक्षतोऽधिकराणां त्वेन पयः श्रूयते। प्रदेयत्वेन वरुः रास
 पयसो यद्वा केन प्रदेयत्वं गम्यते तदधिकराणां श्रुत्या वाध्यते। पशुवाक्ये हि प्रसंग इति तज्ज्ञानं ७५

हियसिचरुदितिसंवंधो न विध्यति। कुबंतर्हि पियसादित्युक्तजावादित्यष्टौ न संजते।
आदित्यः पयसादित्यश्चरुदिति उक्तो वरुपयः शब्दावाहित्यप्रधानावित्येकैवाकं न विध्यति।
नवाक्यनेदप्रसंगः पयश्चाचार्यादित्यो न विध्यतितस्मात्त्रयपयसि प्रदेयचर्मो न वितुमर्ह
ति। परोजित्यानुवादः स्यात्॥ अथपदित्येगमुक्तं त्रयजुषावत्सानपाक्रियेते न पवित्रवतिगोः पाकरोति
दोहपतीति। नेतदेवं सत्यस्यार्थस्य सा चक्रे न वति। किंतर्हि पितृजित्यानुवादकं॥ नित्यमेतम
र्थं संतं अनुवदति। नेवाप्रदेयचाघजुषावत्सा अपाक्रियेते। न पवित्रवतिगोर्दुहते। न
तु नित्यानुवादो नर्थक्यः। उच्यते। न वयं प्रयोजनवत्तामप्रयोजनवत्तावा विचारयामः। किमेतस्मा
द्। साद्रम्यत इति परीक्षा महे। अस्माच्च वाक्यादिदंगाम्यते। नयजुषावत्सा अपाक्रियेते। न प
वित्रवतिगोर्दुहत इति तत्रास्य अप्रदेयत्वादप्राप्तपजुः पवित्रं वेति॥ विहितप्रतिषेधोवा॥ अ
थवा विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः विहितं चेष्टां विधुजुषावत्सानपाकरोति पवित्रवतिगोर्दो
हतीति तस्य प्रतिषेधो र्पदानेन वक्तव्येति॥ वजने गुणाभावे च तपुः प्रतिषेधः स्यात्कारणात्

७५ केवलान्नानां॥ अथ यदुक्तं पयः प्रतिषेधेययसासिक्तं पयसा संसृष्टं वर्ज्येति॥ तत्र चूमाः॥
 पुंस्त्रिलोके पयसं सृष्टं वर्जनं तदेव हि तत्र प्रतिषिध्यते। तिसृषु पयसर्जनीभूते भोजने पयः प्र-
 चरति। मध्वप्रवरति तत्प्रतिषेधोपवा इपक्षु न प्रवरति तस्य ह्यप्रसंगात्प्रतिषेधो नर्थकः॥ ननु
 केवलमपिलोके पय उपभुज्यते न व्यते। कारणं त्वेव लाशानं प्रतमौष चं वापस्य स केवलं उपभु-
 ज्ञां तत्वे तत्प्रचुरं। तस्मात्प्रायेणागुणा भूतत्वात्पयसः पयोपुक्तं मेव न नक्षयितव्यं इत्येवमर्थः
 पयः प्रतिषेधो व्युत्पद्यते॥ व्रतधर्माच्चलेपवत्। अयं कस्मात्प्रापमन्परिहार उच्यते। व्रतवद्देह-
 दृष्टमिति। यथा ब्रह्मचारिणामांसे न नक्षयितव्यमिति सत्केदं विहितमपिलेपं वर्जयेति पक्षमि-
 हापि पयो न पातयमित्युक्तं पयसासिक्तं पयसा संसृष्टं वर्जयेत्येति॥ रसप्रतिषेधो वा पुरुष-
 मन्वात्। न वा पयसपरिहारः। परिहारं तन्न निवृत्त्यर्थं वा पयः कुतः पुरुषाय मन्वात् व्रतस्य
 अदृष्टार्थं ब्रह्मचारिणामांसाभक्षणांतत्र तावदपि यो न क्षयति यावति मांसरसमात्रं विहितं न राम-
 वतितस्यापि दोषः नन्वेवमप्रकोपादिकिंचिददृष्टमपेक्षते। ननु पयः प्रतिषेधे तस्या तस्मात्पूर्व ७५

स्वपरिहारइति॥ अत्र ह्ये दोहायनयः स्वधर्मोऽस्यात्प्रवृत्तत्वात्॥ इदं समाश्रयते॥ विवाएनं
प्रजपायशुभिरुद्धयति कर्तव्यं तस्य भ्रातृद्योपस्य हविर्निरुद्धं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति त्रेधा तं
उत्ताचिजजेधेम अमास्मान्ग्रयेदात्रे पुरोडाशमष्टाकया तैर्निर्वपेधे शुक्विष्टास्त्रानिंद्रायज्ञ
दावेदं चंद्रयेति षोडशाक्षिभूवेति पि विष्टापथं तवस्मिति॥ अत्रैव रूंदधं चरु मित्येतदुदा
हरतां॥ तत्रैवार्थः सोशयिषः॥ किंश्चेदधनि च इत्यर्थः पयोधर्मः कर्तव्यं गतनेति॥ किं प्राप्तेन च
तेष्टा इति॥ कुतः॥ अप्रदानार्थं वा तप्रणीतार्थं विधानादनुत्पत्त्या च वरुणा न संसर्ग इत्येव प्राप्ते
म्॥ अत्र ह्येति मित्येयोपं दोहे देवताया अयनीतः स स्वधर्मोऽस्यात्॥ इत्याथोस्तत्र पयोदधिधर्मः
कर्तव्यः॥ कुतः॥ इत्यर्थमेव हिततपो दधिप्रवृत्तं॥ यत्तस्मै उपार्थं अतोऽप्युपार्थाः प्रवृत्ता एव धर्माः
तद्धर्माणां प्रवृत्तावस्ति फारणा निवृत्तौ नास्ति॥ ननु प्रणीतार्थं दधिपयसी विधीयते नेत्याह॥ वा
कांहितदधिधेत॥ त्रौ देवतार्थं वर्धयिष्ये दधिपयसोः॥ आह॥ ननु वरोपि देवता सर्वे धे दधिपय
सोऽपि तथान्न विध्यनिवाकने इति॥ नेकेष्वपी॥ विनागः प्रवृत्त इति पूर्ववाक्यं वृत्तं त्रेधा तदुत्ताधि

॥ ७ ॥ अथ जडेदिति तदनंतरं विनागविशेषपरमिदं भवति वाचं । ये सुविष्टास्नातिंद्रायप्रदन्नेदं
७ ६ अथ रुदे तोष्टास्नातिंद्रायप्रदन्नेदं भवति वाचं । ये सुविष्टास्नातिंद्रायप्रदन्नेदं
त्यः । यदि वदक्षिपयसी विजक्तुं द्येसती प्रणीतार्थे पुत्रेयाता ततोपि धेनवाप्यं । अतो न तयोः प्राप्तीतार्थे
विधानं । अविधीयमानेव ससम्पत्त्ये प्रतिषदि कथं विवृतया संजं तस्यते । वाक्सामर्थ्यात्तु जेवद्वि
पयसी देवतया संजं तस्येते चरुणा सतु । अथ निवसुरेको भाग इंद्राय प्रदन्ने भवतीति । यथा विभज्यमा
नेषु नाना इन्द्राय प्रदत्तं ॥ रुक्मपात्रां समाहार्या मराय एको भागो देवदत्तस्य रुरुतपात्रां सुवर्णं विहि
तमपरो भागो विक्रमित्रस्येति सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ गम्येते विनागविशेषपरत्वाद्वाक्सामर्थ्यात्तु वि
जक्तुं चादनुवादेऽस्य ससम्पत्त्ये गम्यते । एवमिहपि विभागपरत्वाद्देवपात्रस्य विजक्तुं चादक्षिपय
सुरेको भाग इति गम्यते । अर्थप्राप्तत्वाच्च ससम्पत्त्ये अनुवादेन जक्तुं चादनुवादेऽस्य विध्यति । तस्मात्प्रदा
नप्रदार्थे दक्षिपयसी । अथ नार्थाश्च दक्षिपयसोऽहमिति दद्याः ॥ अतो यद्वैश्याः ॥ इतश्च प्रदत्ता
देदक्षिपयसि च आर्याधमाः कर्तव्या इति । कुतः सिद्धं हतोपदेशो भवति । अतो वरुंदपश्च इति स

७६

सत्सु चर्मधुतपपद्यते। इतत्यात्रपरपंनक्रियेतेति। तत्र सिद्धवत्कृतोपदेशो नावकल्पेत तस्मात्पूषेयत्राम्
ज्याद्यो दधिपयसो चर्मोः कर्तव्या इति॥ अपनयो वा र्थातरे विधानाश्च रूपयो वत्॥ अस्ति पशुकामेष्टिः। यः
पशुकामस्यात्मोमावास्यामि स्वावत्मानया कुर्यात्। येनोदितुं स्नानं गत्ये सनिमतेष्टा कृया लं निवेपे येन
वमास्तात्विष्कवेष्टिपि विष्टापश्यते वरुं येन विष्टा स्नानं द्वाप प्रदत्तेन वंस्वरूपमिति श्रुतेन वंस्वरूपमि
त्येतदुदाहरणं। अत्र संदेहः। किं यत्तेन वनिज्जायते दधिपयो चर्मोः कर्तव्या उत नेति किं प्राप्ते। पूर्वकादि
कृतो न कर्तव्या इति। समाना हि क्रति र्भवतीति। सिद्धवत्कृतोपदेशः सत्सु प्रदानार्थेषु चर्मधुतपपद्यते ए
व प्राप्ते भूमः॥ अपनयो वा चर्मोः भवेत्। अर्थातरे ह्येतस्यो विधीयते दधिवत्प्रकारेण न प्रदानार्थे सप्र
मी संयोगाच्च रूपयो वत्पया प्रापणी येनोपपद्यते एवं प्राप्ते सिद्धेय धर्मान क्रियंते स ह्यमी संयोगादेव
विहायि॥ लक्षणा र्था श्रुतिः। अथप दुर्लभं सिद्धवत्कृतोपदेशो भवतीति। नैष दोषः। अपणो न द्रव्यं ल
क्षणा र्था अर्थप्राप्ते हि यो अपणो तत्सं वद्धं द्रव्यं लक्ष्यते अथवा वनिद्रव्ये चरु रिति तस्मात्प्रदेय धर्मान भ
वेत्ति॥ अथपानं न पूर्ववात्प्रदानार्थे विधानं स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते। पयसामैत्रावरुणां श्रीणां तिस्रु

॥६॥ निर्माधनं चानामिह रियोजनं द्दिरणेन शुक्रं आजेन पात्रीवतं तत्र संशयः किं प्रयणानां प्रदेय चर्मो
 तत्कतनेति कुतः संशयः यदि प्रदेयानि प्रयणानि तत एषु प्रदेय चर्मो भवति अथ न प्रदेयानि न भवति
 किं प्राप्तां प्रदेयानि प्रदेय चर्मैः संवधेरत्रिति प्रयणादि द्वयं जायते पयो मिश्रश्च सोमो भवति संमि
 अवहृयमाने स योपि होमेन संवध्यते यदि पयो मिश्रश्च सोमो भवति तत्र सोमस्य पयसामिप्र
 माणास्पनं विदुः पकारं पश्यामः पागस्पनु उपकारो भवति निर्द्विती नो मयि हि होमेन संनं तस्य तदिति मि
 प्रणाभिप्रायः तत उपकारं मिश्रणादृष्टे नोपकारोण श्रुतो हि गुणावान् नृपागः प्रसद्धः पयसानिर्वर्त्त
 तदिति सोमोपकारः कृत्यः स्यात् तस्मात्पयसो सोमो मिश्रते संमिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं संवध्यते इ
 तिनव प्राकृतं मिश्रणं केन विदुः दद्यात् प्राप्तां यत्रेदं दद्यात्तरं पयो विधीयते इति अपूर्वचात् सोमस्य तस्मा
 त्प्रदानार्थं पयसो विधाने स्यात् प्रदेयपयो चर्मोश्चात्र कर्त्तव्य इति ॥ गुणोवां प्रयणार्थं चान् ॥ वा
 शब्दः पक्षं दद्यात् कर्त्तव्यति गुणान्तरं पयः स्यात् सोमस्य न प्रदेयद्रव्यं प्रदेयत्वेनाश्रवणात् सोमार्थं त्वं प्र
 तत्वात् ॥ अनिर्देशाच्च ॥ न होमेन प्रयोगवचनेन वास्य संवधः ॥ अनिर्देशात् परार्थत्वात् ॥ न वप्रत्यक्षेणा

पिपयस्सागोयागनिर्वृत्तिः पयसाप्रत्यक्षदेवतासंबन्धो हित्यागोपागः । न वात्र पयसो देवतासंबन्धः मैत्राव
रुणोऽग्रहं गृह्णातीति बबनं । न मैत्रावरुणो पय इति । तस्मात्तद्वद्वोपकारात्ता वा ददृष्टः सोममिन्द्रो सोम
संस्कारोऽप्यगम्यते । तस्यात्र प्रदेय चर्मैः संबध्यत इति ॥ श्रुते च तत्प्रधानं वा ॥ इतश्च सोमार्थं
पयः कुतः । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना जवति । द्वितीया वितृक्तिः श्रूयते । तस्मात्प्रयत्नो न सोम एवेत्यत इति ॥
अथैवा ददृष्टवत् ॥ अथैवा ददृष्टवत् ॥ अथैवा ददृष्टवत् ॥ अथैवा ददृष्टवत् ॥ अथैवा ददृष्टवत् ॥
रात्रिति न हि जवति पयो मे दधुरिति । कथं तर्हि स्नेमं पयसा संस्कुर्युरिति । तस्मादपि सोमार्थं प्रयत्नः ॥
संस्कारं प्रतिभावाच्च तस्मादप्यप्रधाने स्यात् । संस्कारं प्रति प्रयत्नं बबनं भवति यत्र संस्काराः श्रूयन्ते त
त्रेदं श्रूयते । पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्येवमादि । तस्मात्संस्कारप्रायेऽवराण्यप्यमपि संस्कारपवेति ॥
मते । भवति हि प्रायोऽस्या तदुद्धिः । यथाऽग्न्याये लिखितोऽप्यतिगम्यते । तस्मात्प्रदेय चर्मैर्न संबध्य
त इति ॥ पर्यन्तं कृतानां सुत्सोर्गोतादर्थं मुपधानवत् । अथ मे वे समानेति । ईशानाय परस्वत आननेतेति
तस्मिन् श्रूयते पर्यन्तं कृतानां रणानुत्सृजंतीति । तत्र शयः । किमाराणानामात्नं भवत्सर्गार्थ एव

ना. व.
७८

द्योत्सर्गश्चार्थकिं कर्मशेषप्रतिषेधः पर्यन्तिकरणात्तेः संसृता उत्पद्यन्ति किं प्राप्ते । इत्येतस्योपमात्तत्त्वो
त्सर्गार्थ एवेति । कुतः । एवमुत्सर्गमप्राप्ते विद्वत्तस्य सत्तां ब्रुवन्त्यावक्ष्यति । तस्यात्सर्गप्राप्तमनु
वदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्यापत्तां ब्रूयात्प्रत्ययः श्रुतिश्च वाक्यादलीपसी । एवमसति देवतासंबंधो
ग्रहणो ईशानमुद्दिश्य परस्वत आलं च व्याः । पर्यन्तिकरणां कृत्वा त्यक्त्या इति । उपधानवत्प्रत्यय
तत्त्वमु साक्षादत्राप्यवश्यं पतेत् । सुपदधातीत्यपधानार्थमेव वरोरुपादानं त्वमिहाप्युत्सर्ग
र्थ एवालं नो न विषयति । शेषप्रतिषेधो वाप्यप्रावादिजोतवत् । कर्मशेषप्रतिषेधो वास्मिन्वाक्यव्युत्पत्तेः कु
तः । अर्थोत्पत्तौ ईशानापपस्वत आलं न ते इत्यस्य वाक्यस्य तद्विद्वदर्थो न वेनूपपद्यते । अर्थ आलं नः
स्यात् । कथमालं न क्वात्त एवाद्युजानीयान्ने मे ईशानापदास्य तदिति तस्यैव जानतो नैव संकल्पो भवति
ईशानापदानुग्रहीतया इति अथवाक्ये चादनर्थक्यमिदं वाक्यं भवति । स एव संकल्प एव संकल्पते एदी
शानापदा तद्याः । तस्मादालं न ववनेन न ह्येन दानमेव विधीयते इति गम्यते । यदा वदाने विधीयते तदाप
र्यन्तिकृतानुत्सर्जंतीति उत्सर्गमनुष्य एवमुत्सर्जंतीति विशेषविधानार्थं न वति श्चास्त्रं कथं पुनरत्र विशेषवि

राम
७८

धीयते किं कालः पर्यन्ति करणो एतस्मिन् काले उत्सृज्यंतीति नेत्याह। नान्त्रकालवक्तुः शब्दः श्रूयते। काले वविधीयमा
 ने कालांतरं घृति विधायते नान्गांतराणि। अथ किं पर्यन्ति करणवदुत्सृष्ट्यमिति। तदपि नास्ति न ह्यत्र पर्यन्ति करण
 नावना कीर्त्यतो तस्यां सत्यां पर्यन्ति करणानुप्रावः परावश्चायाः सर्वे प्रति विधेयः। कथं तर्हि निवृत्ते पर्यन्ति कर
 णो उत्सृष्ट्यः इति किमेतस्यामवस्थापामिति। नेमाह बोदका देवैतत्प्राप्तं। एतदवस्थाः पशुरुत्सर्जनीय इ
 त्त्वस्तु। अंतरप्रतिषेधस्य वनापेक्षया वावकः। बोदकप्राप्ते हि काले उत्सृज्यमाने ह्यतः पर्यन्ति करण एवासे न व
 ति। यदि त्ववस्थायाः प्रतिषेधः स्यात् पर्यन्ति करणानुप्रावः उत्सर्गत्वात्। अर्थाः प्रति विधेयः। न परावः कस्तर्था
 न्। अथ करणो कृते यादृशो भवति तादृशस्याज्ञ इति। ननु बोदके नैव तदंगो सो प्राप्नुह्यते। उच्यते। पुनरस्यैत
 दंगवत् श्रूयते त्रिगांतरपरिसंख्यार्थः। एतरे वांगैरागवानुत्सृष्ट्यः। एवं बोदकप्राप्तानि परिसंख्यायंते नाम्ना
 न्गानि भवतीति। कथं मे परावत्वं परिसंख्यातुं शक्नोतीति चेत्। अत्र क्रोतीति श्रुतः। कथं प्रसक्तो वा वसे न तै
 रंगैर्तिराकांक्षीकृते प्रदाने ये धैर्यगैः सह बोदकेन परोक्षासती एव वा क्तानां भविष्यतीति। तस्मान्नर्मशेष
 प्रतिषेध इति। पूर्ववत्। अथ ससंख्याप्राप्तीति वा प्रवृत्ते नोपपद्यते। पूर्ववांश्च भवति अथोपाग प्रवृत्तिर

श्री. न. ७८
 वक्रः। आ उपो नशेषं संसृष्टायपतीति यदियाग एष प्राप्स्यस्यतः संसृष्टायपतीति नोपपद्यते। तस्मादपि शेषकर्म प्रतिषेधः॥ प्रवृत्ते ज्ञेयं हेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणां कर्मस्य
 तत्कारितत्वात्प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहणमाज्यस्य॥ इदं प्रयोजनसूत्रं। यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः सं
 स्काराणां कर्मस्य तत्कारितत्वात्प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते अथवा जातान्त्र
 न नूया जा इति यत्र श्रूयते तत्र प्रयाजा नावेतदर्थमाज्यं न गृह्यते एवमिह पिसंस्कारो न कर्तव्य इति॥ क्रियाया
 स्पादवच्छेदाद्वैकर्मसर्वहनं स्यात्॥ यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सदापि किंचित्कर्तव्यं संस्कार इति।
 नैतदेवं क्रियास्पादवच्छेदपक्षे पाप्मो हितवानवति। तस्मात्सर्वपापं गंदर्थाः कर्तव्याः। यदि न पापो न वे
 ततो कर्मसंस्काराणां सर्वहनं स्यात्। यागस्तु तदा भवति। तस्यात्कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वकर्तव्यमि
 ति॥ आज्यसंस्कारप्रतिनिधिः स्यात्द्रव्योत्सर्गात्॥ पर्यग्निकृतं यात्रीवतमुत्तरजंतीति प्रकृत्यप्यतः। आ

ज्येन शेषं संस्थापयसीति तत्र संदेहः । किमाज्यं पूर्वस्मिन् कर्मणो प्रतिनिधीभूतं अथवा ज्यं दद्यात् पूर्वस्मात् कर्म
 तस्यैवीयत इति । किं प्राज्ञा प्रतिधिरिति कुतः । पात्नीवतमिति द्रव्यमुच्यते । उत्सृजतीति तत्रैषोत्सर्गः श्रूय
 तो शेषमिदं पशुं कृतरन् विधमाने गम्यते तदा ज्येन संस्थापयतीति पशोः कार्ये प्राज्ञेभ्यः तेन वतीति ।
 ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तं । अत्रोच्यते । द्रव्योत्सर्गवचने प्रसक्तं शेषं वापरिहृते पुनरसमाप्तं
 पूर्वकर्म तांशं सते । तस्मात् प्रतिनिधीयते प्राज्ञमिदं वाच्यमहे । संस्थापयतीति चापूर्वे नोपपद्यते इत
 द्वांशं कामहे ॥ समाप्तिवचनात् ॥ समाप्तिवचनमिदं न वतिसंस्थापयतीति तेन मन्यामहे । यत्पूर्वपशुना
 रक्षितं दुःसृष्टं पशवाज्येन परिसमाप्यत इति । अपूर्वेणात्र कर्मणा न समाप्त्यनंतरं न एव वक्तव्यं । न वति । यतस्त
 न प्रतिधाया रं परिसमाप्तिरेवोच्यते ततो वाच्यमहे । पूर्वस्यैव परिसमाप्तिर्ना पूर्वकर्म बोधत इति ॥ **यो दना**
वाक्यं ॥ सत्तु इत्येः स्यादविधिस्तुत्यात् ॥ कर्मोत्तरवा दनावा । कुतः पूर्वस्य कर्मणाः परिसमाप्त्यात् ।
 ननु तत्र द्रव्योत्सर्गशेषवचने वापरिहृते पूर्वकर्मणो समाप्तिराशंकितान्वति । अत्रोच्यते । इदं द्वयमपि परि
 हृत्यते । संस्थापयतीति प्रकृतेन पात्नीवतस्यैव संवच्यते । तत्राप्यर्थः पात्नीवतं संस्थापयतीति स एव

श्री मीमांसाभाष्यम्

शंकरस्वामिप्रणीतम्

१०५

त. यागो विधीयते। संपूर्वश्च स्थापयतिः प्रजुज्यते अवश्यं कश्चिद्वातुः पूर्वो नावनावनस्य प्रपोक्त इति त
८० त्रा विरुद्धे। नावनायामुच्यमानायामर्थे प्राप्तेः संस्थापयति रालेनतिरिव प्रजुज्यते। शेषश्च कश्चिदेवे साह
स्यात्प्रजुज्यते। इदं त्वात्सर्गश्चा विरुद्ध एव याग उच्यमाने तस्माद्यथा न्ये निर्वपसादयः कर्मोत्तरविधा
भवन्ति। एवं तैरविशिष्टत्वात्संस्थापयतिरपि न वितुमर्हतीति॥ अनिज्जावनस्यतेः प्रसिद्धातेन दर्श
यति। प्रसिद्धावनस्यतेरनिज्जामत एव पठति कथं पच्यारं ववनस्यतिमावाहयस्यथवेनोप-स्यसिवा
ष्टीनवमीप्रयाजेष्वावानस्यसादृशमपत्रेवेनाविष्टाविद्यादित्येगातरेणानुग्रहं ब्रुवन्नस्यतीत्याया
अत्रावदर्शयति। शेषपरिसमाप्तौ सत्यावनस्यति जुहोतीति। अथपरिसमाप्तं पूर्वकर्म ततो लुप्तास्या
त्। तत्रात्रावदर्शनमुपपद्यते। तस्मात्पूर्वकर्मपरिसमाप्तमिदमपि कर्मोत्तरमिति॥ संस्कातदेवतत्वा
त्स्यात्॥ अथपदुक्तं संस्थापयतीति वा पूर्वोपपद्यत इति तस्यीह त्रैद्यं। अत्रोच्यते। असंस्थाप्यो संस्तु
ववनमेतत्तदपि पूर्वयात्नीवतमिति समानदेवतत्वात्तस्मात्सिद्धादृशं ज्ञायते। तत्रतयात्नीवतमास्तुमिह
परिसमाप्तमिति। स एष सादृश्यात् संस्थापयतीति शब्दो वक्तव्य इति॥ इति श्री नन्दश्रीशारदा
नः कृतो मीमांसाभाष्यनवमोऽध्यायः समाप्तः॥ शुभं भवतु लोके वक्तव्यं॥ ॥ ॥

पत्र ८० ग्रंथ २२२५॥ ॥ ॥